

СУЧАСНІСТЬ

КВІТЕНЬ 1990 — Ч. 4 (348)

В. Барка: СТЕПОВИЙ ХРЕСТ: РОЗП'ЯТТЯ

В. Брюховецький: ШЛЯХ НА ГОЛГОТУ

Д. Степовик: УКРАЇНСЬКА ІКОНА:
ЖИТТЯ ДУХУ І ЖИТТЯ ЛЮДИНИ

В. Сабаль: СОЦІЯЛІСТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ
ЧИ ЗМІНА ПОЛІТИЧНОЇ СТРУКТУРИ?

РОЗМОВА З ВЯЧЕСЛАВОМ ЧОРНОВОЛОМ

П. Балей: ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФАКТОР
У КАПІТАЛІСТИЧНІЙ ПРОДУКЦІЇ

Нові видання Видавництва «Сучасність»

* **Микола Лебедь:** УПА. УКРАЇНЬСЬКА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ

1987, 2 доповнене вид., 207 стор.; факсиміле документів, ілюстрації.

ISBN 3-89278-003-X Ціна: 9,00 ам. доларів (безкислотний папір)

Друге видання книжки з 1946 р. про дії УПА містить, крім первісного тексту та документацій, також нові документаційні матеріали.

* **Юрій Самброс:** ЦАБЛІ. Мій шлях до комунізму

1988, 417 + X стор. (безкисл. папір) ISBN 3-89278-007-2 Ціна: 16 ам. дол.

У спогадах хроніка сталінського погрому українського національного відродження, епізоди з життя О. Олеса, М. Хвильового, І. Багряного і ін.

* **Атена Пашко:** НА ПЕРЕХРЕСТЯХ. Поезії

Переднє слово Михайлини Коцюбинської; обкладинка і мистецьке оформлення Опанаса Заливахи, тверда кольорова обкладинка.

1989, 168 стор. (безкисл. папір) ISBN 3-89278-015-3 Ціна: 15,00 ам. дол.

«Корінням своїм поет проростає в рідну землю, в минуле свого краю. [...] В поезії такого типу — поезії жіночній — велике місце займають мотиви інтимні, тема кохання» (Михайлина Коцюбинська, стор. 10).

* **Емма Андівська:** АРХІТЕКТУРНІ АНСАМБЛІ. Сонети

Мистецьке оформлення авторки.

1989, 238 стор. ISBN 3-89278-018-8 Ціна: 20,00 ам. доларів

«А[ндівську] цікавить переважно внутр[ішній] світ людини, складні психологічні колізії, розкриваючи які вона вдається до поезики сюрреалізму» (І. Драч, Українська літературна енциклопедія, т. 1 [Київ, 1988], стор. 62).

* **Франц Кафка:** ОПОВІДАННЯ (У перекладі Івана Кошелівця)

Обкладинка Надії Штендери; безкислотний папір.

1989, 261 стор. ISBN 3-89278-019-6 Ціна: 15,00 ам. доларів

У збірці 22 оповідання Франца Кафки як з публікованого за його життя, так і з посмертної спадщини.

* **В. Домонтович:** ПРОЗА. Три томи ТОМ ДРУГИЙ

Редакція й супровідна стаття Юрія Шевельова.

Примітки Ю. Шевельова; суперобклад. Ярослави Геруляк, тверда оправа.

1989, 477 стор. ISBN 3-89278-009-9 (т. 2) Ціна: 30,00 ам. доларів

ТОМ ДРУГИЙ закінчує наше видання творів В. Домонтовича (Віктора Петрова), дає читачеві дві його повісті — Романи Куліша і — Без ґрунту.

ТОМ ПЕРШИЙ (1988, 519 стор.) — *оповідання Апостоли та три повісті:*

Дівчина з ведмедиком, Аліна й Костомаров, Доктор Серафікус.

ТОМ ТРЕТІЙ (1988, 558 стор.) — *28 оповідань і нарисів, частина яких*

з'являється друком вперше.

Разом / ISBN 3-89278-011-0 (тт. 1, 2, 3; безкислотн. папір): 75,00 ам. дол.

* **Олександра Черненко:** ЕКСПРЕСІОНІЗМ У ТВОРЧОСТІ

ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА

1989, 280 стор. (безкисл. папір) ISBN 3-89278-021-8 Ціна: 15 ам. доларів

Авторка наслідує своєрідний український характер експресіонізму Стефаніка в зіставленні з творчістю С. Пшибишевського, вказує на подібності з Ф. Кафкою, ван-Гогом, Е. Мунком, Г. Траклем і ін.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

КВІТЕНЬ 1990
Ч. 4 (348)
РІК ВИДАННЯ ТРИДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

«SUCASNIST» — APRIL 1990
MÜLLERSTR. 33, RGB.
8000 MÜNCHEN 5

Редакція:

Тарас Гунчак, *головний редактор*
Лариса Онишкевич, *література*
Богдан Певний, *мистецтво*

Редакційна рада:

Марта Богачевська-Хом'як, Юрій Божик, Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Роман Ільницький, Всеволод Ісаїв, Анатоль Камінський, Анджей С. Камінський, Ізраїль Клейнер, Іван Кошелівець, Юрій Луцький, Василь Маркусь, Джеймз Мейс, Кирило Митрович, Богдан Нагайло, Володимир Нагірний, Ліда Палій, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Ярослав Розумний, Богдан Рубчак, Франк Сисин, Роман Сольчаник, Данило Гусар-Струк.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу:

Süčasnist
744 Broad St., Suite 1116
Newark, NJ 07102-3892

Tel.: (201) 622-0545 Fax: (201) 622-1933

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті й правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статтів цього журналу друкується і реєструється в: Historical Abstracts.

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. X. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. II. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien
«Süčasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Z. Sokoluk.

Anschrift für alle: Müllerstr. 33, Rgb.

8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland.

Tel.: (089) 26-37-73 Fax: (089) 26-58-89

Druck: Kalyn Press
450 Seventh Ave.
New York, NY 10123

ISSN 0585-8364

Зміст

ЛІТЕРАТУРА

- 5 *Василь Барка*: Степовий хрест: Розп'яття.
7 *Максим Стріха*: Сонет до власних віршів. Молитва.
9 *Станіслав Чернілевський*: Знов життя.
10 *Григорій Булах*: Талісман.
20 *Вячеслав Брюховецький*: Шлях на Голготу: життєва доля Миколи Зерова.

МИСТЕЦТВО

- 35 *Дарія Даревич*: Пульсуючі барви української душі.
43 *Дмитро Степовик*: Українська ікона: життя духу і життя людини.
59 *Валеріян Ревуцький*: Остання з «нескорених».

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 62 *Віктор Сабаль*: Соціалістична революція чи зміна політичної структури?

ДИСКУСІЇ, РОЗМОВИ

- 70 Розмова з Вячеславом Чорноволом — Провів *Олег Ільницький*.

НАУКА І ПОЛІТИКА

- 87 *Петро Балей*: Психологічний фактор у капіталістичній продукції.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 100 Jan T. Gross. REVOLUTION FROM ABROAD: THE SOVIET CONQUEST OF POLAND'S WESTERN UKRAINE AND WESTERN BELORUSSIA. — *Paica Мороз*.
- 102 Василь Сокіл. ЗДАЛЕКА ДО БЛИЗЬКОГО. — *Igor Михалевич-Каплан*.
- 103 Одарка Онишук. СИМВОЛІКА УКРАЇНСЬКОЇ ПИСАНКИ. — *Т. Г.*
- 104 *Іван Фізер*: Анотації на декілька поетичних збірок 1989 року.
- 109 Нова праця Івана Дзюби про Т. Шевченка. — *Петро Одарченко*.
- 115 Iurii Shcherbak. CHERNOBYL: A DOCUMENTARY STORY. — *Л. М. Л. Онишкевич*.

ВІСТІ З УКРАЇНИ

- 116 *Валентина Соколенко*: Відродження духовності українського народу.
- 122 Повернення. — *Невідомий автор з України*.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 125 *Анатолій Сєриков*: Стежина до рідного краю.
- 128 Про авторів

ЛІТЕРАТУРА

Василь Барка

СТЕПОВИЙ ХРЕСТ: РОЗП'ЯТТЯ

Ідіте на Україну,
заходьте в кожну хату —
ачей вам там покажуть
хоч тінь Його розп'яту.

П. Тичина

З поля: чи з огнища? скорбності в пломені склались! —
з горя-вселенно! до розпачів ростучи.
Болями вбралося, мов колосками,
жаль аж пораненістю промучив:
з відсвіту, — в кого милості безлічами безлічей споконвічні,
з відсвіту страстей: примолоткованого на хрест, як злочинців...
кров від заліза, з перекладини, з неба точить —
краплі божественно святинної свічноти,
краплі, мов скриком зірок! спадати на камінь,
палячи груди землі обклятні:
змити гріх її в смерч полум'яний, в грім замикати;
камінь горить, як скарлатник,
з ним і череп обмився, череп праотчий,
схований тьмою в горбі, —
кров зверхнебесна, з хреста, від заліза краплі точить
цвях: потрійнено цвях прибив,
кованою жорстокістю вічно знеславний...
Промовляє праочий череп немов словами:
відсвітом з полум'я болів! — чи перекаже?
Краплі: від смертних язв гріха обмивали
груди землі, з провін, що чорні найважче.

Мученика стортурнено, грозовичну біду дотерпів! —
обкривавлений, мов з війни;
мирно-смирений, віддався на жертві,
в муку дістати вінок з огнених тернин — з кривняних.
Зганьблено з побиття: солдатством і дворовиками,
катно збичовано в виразки рвані.

Стерзано вістрями: ніби звіра — прибили,
обпікали в зміїний насміх.
Кроткий: він — голубина вдача! агнець, світильно білий,
і всезем'я: і тверді Творець і небес: триясний.

Смертний скрик: розриває серце, серце світів! —
пламенно вічний рятунок душам благословивсь.

На свідоцтво — з гробниць розбуджено: мертвих;
в час, як складины вселенної здригнулися в пратемність.

Душам брамно визвіл надземний відчинили —
страсті Богочоловічі:

їх співтерплюючи, спломеніла істота поля —
розпачами з голодоморів поривано колосся, як в зойки:
мовою огненною в небеса сповилося,
до почорнілого сонця! — мов череп безокий.

Небо в скорботі, безвіддя: мов трунне,
дверність до серця землизи розкрита:
брати мерця! — й сторожа (служба підсвіття) вартує, —
новоприхідець, як кождий, їй покориться! —
списом пробито, кривавник: терново вінчаний,
в низні узілища: в тьмарник навік зачиняти.

Ждуть, мов криворони з-над могили, здобич,
чорнокрилі: при владі гріха і пекла і смерти...
ось — покійник! зіркою досвітів добрих —
вранішньою, — і враз: обкови адизни роздерті!

В смертнім імперстві розбито зв'язі,
ніби з вибуху: в глибнях безодень безпробудних...
скликав Відкупник! бранники раді озвались:
тіні з розвалля; в сйаві-чуді.

Другі? — байдужні: відступно безвірні! —
мешканці в мертвих тюрем'ях.
Проповідь враз відвергли! — гнівно в'ярились
(схожо, як ми: гордота травин даремна).

Сам: Деміург, водночас на престолі! —
хоч водночас під світами,
і водночас саркофаг спечатно полонить,
там з псалма́ми, в бальзам, сповивали...
там возходить: він, зоряниця — світильна, в гробі,
від найглибинніших донностей: з тьмин нежиття,
вивівши лебедями над досвіття сфери голубої —
вбогих рабів! ключами в вирій летять,
мов ланцюгові раби від «майдану сліз» —

викуплені кров'ю небес на волю;
вірою по сте́зях каяття зодяглись —
вірою в освіт: ша́тою льняноюю.

Третього дня всесвіття вмиць стрепенулись
радість розкрилюється: нема згасання.
Попелом відпломеніли хмаризни смутків,
зводи-чисті: весна осіянна.

Вмиць — воскрес! вінці назаря на сповідник;
в небо Отчих осель вернутись,
Вслід через смерть спокутники підем нетлінні;
радість: рукава квітневости степ обгорнули.
Ниви всвітлюлись на розсуд грядучий,
празник — лелітно збілив колосся.
Знову: надінем іконку на груди!
в небі предки воскреслі носять.
Всім над вселенну вмиць серафічна тайна,
судна! в спасіння спромінена всім,
всім світанкова зірка стала —
з іменем: Ісус, в ангелолодський Єрусалим;
хрестячись, благословім!

І. 1990

Максим Стріха

СОНЕТ ДО ВЛАСНИХ ВІРШІВ

І я глянув — і ось кінь блідий. А той, хто на ньому
сидів, на ім'я йому Смерть, за ним же слідом ішов Ад.
Апокаліпсис, VI, 8.

Не прикрашати вам великих антологій,
І закликком палким в серцях не прозвучать.
Лише відлуння ви — так лебеді ячать
Крізь надвечірню млу у далечі вологій...

Доспівано давно рапсодії й еклоги,
Під вироком красі поставлено печать, —
Комп'ютерній добі навіщо долучать
До призабутих книг спізнілі епілоги?

Коли вже над Дніпром промчався кінь блідий,
Лишаючи страшні, невидимі сліди
В зневірених серцях, на травах і на водах,

Там, де зоря Полин скотилася й лежить,
Що може значить ваш нечутний майже подих?
— Лиш віру у красу, лише надію жить.

МОЛИТВА

Припонтійським степам народи степового Месію,
Мадонно Диких Піль!

Євген Маланюк

Час, Господи, на дію та борню.
Зміцни нам серце боязке і хворе,
Розбий нам ланці смутку і покори
І виведи навстріч ясному дню!

Час, Господи, палити цю стерню,
Щоби зійшло нового злаку море,
Щоб розвалила Правда темні нори
І вимела із душ липку брехню.

Час, Господи! Твої ж бо вірні люди
Втомилися нести тягар облуди
І гамувати нестерпучий біль.

Час, Господи! Ще ж трохи — й не pomoже
Ані Твоє всевладдя, правий Боже,
Ні сто мадонн скорботних Диких Піль.

Станіслав Чернілевський

ЗНОВ ЖИТТЯ

Знов життя перейшло в дословесне,
Як земля до весни й лемеша.
Пересохла душа не воскресне,
Не воскресне обмерзла душа.

Помарнованих літ сіромашня
Постирчала і зникла за край.
Відмирай, моя душе вчорашня.
Надійшов тобі час. Відмирай.

Я стою, як тополя з журбою,
І журба ця висока й тонка.
Відмирай. Хоч і жаль за тобою,
Як торішня трава, поника.

Відмирай. І нудьгу та облуду
Забери на вогонь часовий.
Я цю смерть пережду, перебуду,
Поки вітер не вдарить новий.

Поки ангел, що небо згортає,
Ветхі зорі на нім погаша, —
Десь найпершого слова питає
В невідомого неба душа
Нововроджена.

17 квітня 1988 року,
м. Київ.

ТАЛІСМАН

Григорій Булах

Дмитрові Павличкові присвячую.

Іван Бурза та Гіві Кацховеллі гадали, що війна для них скінчилася в Угорщині біля Секешфегервар, коли їх разом накрило німецькою міною. Гіві відбило одну ногу, а Іванові — обидві.

— ...твою мати! З твоїми протезами всіма навіки й вовіки, — скипив нервом Гіві в Тбілісі, а Іван у Безсалах, жбурляючи ногу об долівку з таким гнівом, що аж туфля злітала з неї й котилася до порога. А нога — до груби.

— Сс-палю, суку! — ревів Бурза на всі груди, як звір у капкані. Зіскакував із ослона на оцупки ніг, кривавлячи під собою гостряками кульш і холоші, і долівку.

— С-с-пал-лю! — харчав крізь зціплені зуби, гупаючи тулубом між двох міцних дужих рук, від столу до груби.

Зоська, дружина Івана, вбігала до хати, стіною ставала між ним і протезою. Хапала під пахви загрузлого з війни по коліна в землю чоловіка і, плачучи, кидала його на ліжку. Знеможений Іван одвертався від Зоськи, упирався лобом в стіну, стогнав від безсилля і зубами скрипав. А дружина, як траплялось те не раз, із властивим лиш для неї спокоєм, прикусивши губи до крові, брала біля груби Іванову ногу, змахувала краєм фартуха сльозу, сідала край столу біля розкиданого навсебіч шлюсарного причандалля і, як ні в чім не бувало, бралася за ремонт клятуших протезів.

Війна в Зоськи забрала чимало: усіх братів, сестру, двох синів, півчоловіка і корівку з маленьким телятком. В Івана — теж не менше. Але дещо й залишила, правда, небагато — Зоську та дві третини найкращого фронтового друга — грузина Гіві.

Зоська, уміло підтримуючи під пахвою протезу, ціле пообіддя не встає з-за столу. Розібравши чисто геть замки і шурупи, шеплення й пружини, то молотком гупає, то обценьками виклаує. Такої вона уже вдачі, що в її руках все горить. Що ти хочеш, то те й зремонтує: від машинки швацької до самого трактора. Іншим разом Іван може б і не гримав отак грізно до своєї протези, сів би собі, як той цезар, в колісничку та й подався в двір, але тепер... Як закон мерзоти... Раз у житті зібрався до того Тбілісі провідати Гіві, а воно візьми й вломись якась там частинка в тому механізмі. Не міг себе заспокоїти. "Як не дасть он Зоська ради, — думав Іван, — порубаю на куски й пакунком міністрові одправлю з припискою: за що, гад, ти гроші получаєш?"

Ламалися в Івана протези не вперше, не в дивину й Зосьці над ними крячкою сидіти, та став помічати, що чим далі, тим

частіше те ставало. Закрадалася навіть думка: чи не діють там шкідники якісь імперіялістичні? Тому коли приїздив до їхнього села якийсь лектор, та ще коли з області, намагався не пропустити того дня. Вимучував доповідачів до сьомого поту різними запитаннями. Дошукувався істин. А питань у того Івана — ціла обойма, як у його коліс нерозлучному автоматі ППШа. Пристрілку кожен раз починав ще здалеку: про колективізацію, першу конституцію, закони про землю. Коли покінчував з добою воєнного комунізму, переходив до голоду тридцять третього і його причин. Потім — до репресій, Колими і Соловків, розпитував про Молотова і Рібентропа, про якусь таку там "таємну угоду". Найбільше неузгоджень виникало в Івана, коли добирався до "вождя народів", товариша генералісимуса. Було в Івана тих сверблячок багато і різних. Ніхто йому, скажімо, так і не зміг розтлумачити толком, яка ж таки денсія в отого Кагановича — персональна чи проста? І якщо на ці та деякі інші запитання лектори якось там іще пробували робити пояснення, то на останнє Іванове, найбільш заковиристе — чи передбачається у нашій країні внутрідержавний "нюрнберг" над катами власного народу, дати відповідь ніхто не міг. Утворювалася величезна павза, а по залі прокочувався шепіт. Тоді ж на допомогу упрілому лекторові приходив завжди возсідаючий посеред сцени заступник голови райвиконкому Петро Гнилик з обличчям червонішим від накидки на столику президії, викрикуючи грізно під клацання ключиком по бутлю:

— Ви по темі... по темі... по темі питання давайте, а тема у нас, здається, проста: про деякі, так сказати, аспекти продовольчої програми. Іван схоплювався з крісла і, пересилиючи густим басом отой дзвякіт, спокійно казав:

— А нам, товаришу Гнилик, і без того ясно, що у вас ці аспекти давно уже вирішені... А програма, яка там програма, як протезу ось нещасну за сімдесят літ зліпить не навчилися, бо з такими як ви, подай іще сімдесят, то не навчимося! — і, стукнувши палицею по носі, демонстративно виходив зі залі, так вискрикуючи отими ногами, що аж мороз поза спину дерся.

Лекції на цьому закінчувалися, бо вслід за Іваном починали вишигувати з клубу поодинці, а то й табунцями, решта слухачів.

Вибуррюючи надутими жилами з-за попружки комірчика сірої сорочки, Гнилик гнівно скаржився за лаштунками спорохнятих куліс обдертої сцени:

— І отакого, як оце, — кивнув головою на порожню залю, — вибачайте, сміття впливає зараз на поверхню чим далі — тим більше. Оці Івани вже не вперше нам і кров, і лекції портять. — І, не помітивши до себе гидливого вогника в очах молодого лектора, додав по-змовницьки тихо: — ото держав Йосиф їх за храпа, правильно й робив. Пора б і нам прикручувати гайки,

погратись — і досить, — черкнув ребром руки по товстій горлянці, — із нас демократії цієї, уже оце поки...

* Лежав Іван на ліжку зі своїми роздумами та на килимок дивився, на мотив грузинський. А килим широкий був, затуляв усю стіну, сягаючи стелі. З чорної безодні південної ночі сліпучо світилася з килимка до невеличкої, але чепурної української хатини біла шапка вершини Казбеку. З лівого кутка крутого підніжжя, проламавши собою темінь, вривався на стрімкий карниз обриву ледь вловимий на тлі ночі, пригорблений до гострої гриви, таємничий вершник. Чорна розвітрена бурка, скісно злітаючи з крутого плеча і зливаючись з ніччю, немов утримувала собою над безоднею обриву і той лет, і коня, і вершника. Застигле, як у розбитому склі, місячне сьйво виривало з темряви здіблені копита, блиск стремен і ледь вловиму стрічку далекої ріки, викликаючи завжди в Івановій душі дивовижну, як у якомусь падінні, моторошність. Ці величні, втаємничені контури високих гір, ущелин і проваль, сліпуча і манлива підківка ріки, були такими несподівано-разючими, що Іванові вчувався часом навіть плескіт того розбурханого срібла поміж гострих скель, і він уже був десь там, над урвищем, у леготі ночі, в ароматах небачених трав і вітрів і, ніби на дотик, чув як звідкись здалеку, з неосяжної глибини, до нього долина ледь вловима мелодія тихої журливої пісні, яка то гублячись, то виринаючи з глибокої амфори загадкової грузинської ночі, пронизувала його уяву. Щоб повернутися з того полону, Іван торкав пальцями красчок килимка, немов допомагаючи собі випручатися назад з тієї чарівної і п'яної омани.

Подарунок родини Кацховеллі — домотканий килим з чистої вовни знаменитих кахетських овець, виготовлений на старому ткацькому верстаті руками матері Гіві, приходили оглядати до Івана Бурзи мало не з сусідніх сіл, а сам приїзд фронтowego друга-грузина був святом не лише Івана, але й всього села. Це було так давно, що й подумати страшно. Одразу по війні. З того часу Іван та Гіві більше вже не бачилися, лише мріяли про зустріч, обмінюючися короткими листівками.

На чорному килимку, лівіше від білої шапки Казбеку, висіли навхрест грузинський кинджал в золочених піхвах і звичайна саперна лопата, пробита в самісінькому центрі німецькою кулею.

Іванові та маленька дірочка на солдатській лопаті нагадувала кожен раз про те, що смерть підкрадалася до нього часом дуже близько. Німецький снайпер помилився того разу під Кенігсбергом, зробивши на своїй гвинтівці чергову зарубку, бо куля, влучивши у саперну лопату, що стриміла в Івана за солдатським поясом, кинула його навзнак, а вбити не вбила. Сталюку пробила, а куфайку — не подужала. Дивувалися потім всі:

— Бережи свою саперну, — казав йому ротний, обмацуючи невеличкий отвір, — це твій талісман...

Отак з пробитою саперною лопатою і завершив Іван свою війну, повернувшись з нею при плечі до рідного краю. Щороку на день Перемоги неодмінно брав її з собою на параду, а повернувшись додому, чіпляв свого талісмана дірочкою на цвяшок у парі з грузинським кинджалом.

* До невеличкої станції Івана та Зоську підкинув новеньким "Запорожцем" сусіда-афганець Віктор Солончук, наймолодший у селі ветеран війни без чотирьох пальців на лівій руці. Він частенько, буває, підвозить Івана на рибалку, на базар, в район, та й так, коли треба, то вже не відмовить. "Добрий хлопець, — каже про нього Іван, — жаль тільки, що скалічений отією брежнєвською війною".

А Віктор ніби зумисне душу в смуток не впускає:

— Це ще харашо одбило...

Говіркий, веселий, так і сигле анекдоти:

— Запитали Брежнєва, чого з м'ясом у нас тяжко, а він каже, що ми так до комунізму семимильно спішимо, що за нами бідний скот ніяк не встигає... І заливається сміхом, як циган сироваткою. Зоська перелякано озирається в тому "Запорожці" і не знає, сміятися чи ні. А Іван йому:

— Дивись, Вікторе, хтось як донесе, дадуть тобі "семимильних"... У нас одному за цю штуку три годи впаляли...

А Віктор аж очима блискає від сміху:

— Так то ж у вас. Ви ж лише втрачали, а ми — здобуваєм. Не плутайте цього, дядьку Іване!

І летить, як метеор, між баюр брудних безсальських. Дарма, що на лівій один лише палець, а кермує так, що іншому й з цілими руками ніколи не снилося. Стояв Іван у хиткому тамбурі вагону, махав Зосьці хусткою і так йому чогось було її жаль, а чому — не знав. Може тому, що дружина в дешевеньку сукню вбрана і в тфельках покривлених, а може тому, що з-під хустки свина світілась. Якась вона видалась йому дуже вже маленькою, струдженою і чорною, як реп'яшок на ріллі загублений.

Мабуть, вперше дивився на неї не отак як вдома, а якось, мов здалеку, що розгледіти можна. Біля господарства була вона така, ніби все на місці, а от тепер вчував Іван, що його щось мучить, розпирає груди, до сльози притулює. Та Іван не плакав, бо був не з того десятка. Навіть усміхався, але Зоську не обдуриш, бачила за тією усмішкою, як у нього здригалися ніздрі, тому і гукала до нього з перона, кулачком стрясаючи:

— Припини, Іване, тобі це не можна...

Незчувся коли й рушили. Уже Зоськи не видно. Одні топольки біжать за вагоном.

* Ніколи навіть подумати Іван не міг, що околиці тбіліські отак цвітом всипані. Така сила того дива, що дух запирає. Не міг відірватися від вагонного вікна. Небо — у сонці. Хмариночки — жодної, а в рупорі — грузинські пісні. Вони й повертали його до рідної хати, до Зоськи. Шкодував Іван, що вона не поруч. "Пропади воно пропадом оте господарство, — лаяв себе подумки, — краще б поїхала та хоч оком глянула на оці красоти".

Гіві зумисне запросив Івана до себе у квітні, бо знав, що здивує свого друга квітучими горами не абияк.

Перша і найболючіша зустріч була на столичному дворці. Як обійнялися Гіві з Іваном, то так і завмерли, тільки плечі їхні здригалися дрібно...

— Ну, досить вам, досить, — приказувала вже вкотре заплакана дружина Гіві, тихо поплескуючи обох по згорблених спинах. — Досить, досить, бо тут скоро усі зарідають...

На пероні зібралося чимало людей випадкових, але довідавшись в чому річ, співчутливо і радісно кивали головами, зідхали і перемовлялися. А потім невідомо як те й сталося: якась маленька дівчинка раптом заплескала в долоньки і тієї ж миті її підхопили інші. Тепер Іван і Гіві з сльозами на очах повільно простували між людей вузьким коридором. Хтось кинув їм під ноги червоні гвоздики, слідом полетіли вогнисті нарцизи, голубі фіялки, бузкове пагілля, утворюючи перед ними живий килим. Людський натовп ріс, коридор видовжувався і множився обличчями, голосами, усмішками, словами, очима, змішуючись у калейдоскопі весняних барв квітучої Грузії.

Пристанційною площею древнього міста, підтримуючи один одного, ішло двоє сивих людей. Вони ішли повільно і гордо, немов несли на своїх раменах і цю весну, і сонце, і небо, а під їх важкою ходою вчувалося скрипіння, немов десь глибоко в надрах повільно прокручувалася сталева земля вісь.

На честь дорогого українського друга до Тбілісі, в родину Кацховеллі з'їхалися мало не всі представники двох найдревніших династій. По лінії Гіві — з Аджарії, а по лінії його дружини — з Кахетії. Спогади, сльози, усмішки, пісні, ніби перемістившись сюди з великої придвірцевої площі, продовжували бриніти радісним настроєм. Невеликий двір садиби Гіві на околиці міста був переповнений людьми. Господар і сам не чекав такої навали родичів і друзів. Стрекит аматорських кінокамер, сліпучі зблиски фотоапаратів, журливі грузинські мелодії, величаві тости застольних привітань, шибетання малечі, гомін дорослих створювали таку невимушеність, в якій все пережите, втрачене, нездійснене відбочувало геть, полишаючи в серці лише високе торжество свята цієї зустрічі. І, можливо, саме тому в

мить, коли племінниці Гіві безтрепетно попливли в танок осонценим присадибним лужком, Іван і собі кілька разів поривався до пружкого танцю, та, смикнувшись з-за столу, міцно зціплював зуби, зупиняв свій шал і, високо здіймаючи над головою келех з ароматним вином, переборюючи невимовну гіркоту, і сам невість чому, вигукував до хрипу під ламкий гул тугих бубнів:

— Ас-с-са! Ас-с-са!

До танцю включалися хлопці-грузини. Їх блискавичні рухи і меткі ієрогліфи ніг п'янили Іванову душу, викрешували в його очах і сльози, і радість. Сталево-зигзагиста пружина танцю звивалася в повітрі, переходячи поступово від традиційних грузинських іскрометних рухів, до узвичаєних сучасних. Біля густої синяви розлогого бузку, здалеку, немов з дрімучих тверійських століть починала просочуватися тиха, але впевнена мелодія пісні. Вона підкрадалася, наростала і, як гірський потік, уже виривалася у світ, полишаючи за собою тасмничі вершини гір. Ту мелодію підхоплювали дужі чоловічі баси і несли на своєму подихові так легко, як вітер несе тополиний пух над сивим зливом Кури, протяжно і тужливо наповнюючись грудним чоловічим многоголоссям. Найбільшою несподіванкою для Івана була мить, коли наймолодша племінниця Гіві — юна Тамаріке, зупинившись перед гістьми, дзвінко вигукнула на весь двір українською мовою:

— Тарас Шевченко! "Кавказ"!

Тихий, тембрально приземистий голос Тамаріке, всотуючи в себе обвали незрозумілих, але рідних серцю Івана слів, звучав, як далека і грізна луна, підкочуючись під його груди громовистим чуттям. До краю стривожений, Іван Бурза уже не бачив Тамаріке, вона розтанула в повітрі, перетворившись в якусь біло-рожеву, як ранній цвіт мигдалю пляму, тремтячи і розливаючись перед його осльозеними очима, і тільки голос, єдиний тільки голос, джерелився і джерелився звідкись, мов срібний струмочок наповнюючи його душу і серце досі незнаним, непізнаним трепетом. Тамаріке замовкла, але її голос ще продовжував звучати, віддаляючись по квітучих схилах гір, мов юна гроза.

Підвівшись з-за столу, Іван простягнув назустріч їй свої огрублі великі руки, пригорнув Тамаріке до своїх дужих грудей, поцілував у голівку і лише тоді вибухнули оплески, а з гучномовця полинула тиха мелодія. Гомін, сміх і пісні, здавалося, заповняли не лише обійстя старого Кацховеллі, а увесь світ. Родичі, розділившись на невеличкі групи, оглядали сад, співали, молоді клопоталися біля магнетофонних стрічок, а Гіві, примостившись з Іваном на чорній дубовій колоді під столітнім горіхом, довго дивилися один одному в набряклі очі і мовчали. Гіві, ворущачи легеньким жарком посмішки з-під присмалених сивих вусів, допитався:

— Іван, чуєш, Іван, це ми з тобою, чи ні?..

Їм ніхто не заважав, вони були у своїх спогадах... і їх тиха усамітнена розмова весь час перемежовувалася двома словами "а пам'ятаєш...". Над ними, високо під небом, шуміли стрункі кипариси, долинав терпкуватий запах матіол і ранньо розквітлого цього року мигдалю, змішаного з гіркуватим присмаком молодшої хвої. Вони знову, як і понад сорок років тому, ішли дорогами війни, втрачаючи найдорожчих. Біля Секешфегервар їх дорога обривалася і все починалося спочатку... Найбільше розпитував Гіві Івана про Україну, про його село. Нахвалявся будь-що хоча б ще раз приїхати у Безсали, піти, як колись, на Сулу, закинути між латать вудку і вдихнути на повні груди призабутий з роками аромат вологих українських вечоро-вих лугів. Розпитував Гіві про Чорнобиль, гласність і перебудову, непокоїв Гіві і Народний рух на Україні.

— Не бажають у нас Руху деякі інстанції, — зідхав замислено Іван Бурза.

— А чому? Чому? — допитувався Гіві. — Перебудові потрібно допомагати, чому ж не бажають?

— Бо у нас багато Гниликів.

— Кого? — не зрозумів Гіві.

— Гниликів, кажу, багато розвелось. Це я так їх називаю за прізвисьмом нашого заступника голови райвиконкому. Дехто у нас, та й у вас, мабуть, давно збудував собі комунізм, тож хіба їм перебудови треба? Чорта б їм рогатого! Ну, нічого, побачимо, як воно там буде. Не такий народ у нас, як думають Гнилики собі. Як не сунули нашого заступника у депутати, а ми й не обрали. Усіх Гниликів отаке чекає... Народ відчув свою силу і цього вже, Гіві, не забереш, це не те, що було у наші роки. Життя хіба ж такий розгін набирає, — обійняв свого друга за плече, — треба, щоб і ми не відставали, друже, ми теж іще зуміємо трясонуть старістю, порох іще є!

— Є, Іване, у нас порох, а щоб ти його ще й побачив, підемо увечері на мітинг.

Гіві схопився на ноги і, звертаючись до своїх гостей, пробасив остаточно і рішучо:

— Всі йдемо на мітинг!

...Урядова площа Тбілісі гула голосами, мов дзвін велетенський. Людей прибувало з кожною хвилиною все більше й більше. Такого натовпу Іван ще не бачив. Подекуди стояли великі групи, вони про щось сперечалися, різко вимахували руками, щось доводили один одному. Іванові тяжко було зрозуміти про що велись ті розмови, але по загальному настрою бачив, що їх щось об'єднувало дуже важливе. Він інтуїтивно вгадував, що повинно було щось відбутися, бо коли одразу збирається отакенна сила народу, значить є чого. Великі транспаранти були вже розгорнуті

по всій площі, а над головами гойдалися полотнища знамен. Жінки, діти, молодь, старі жили одним подихом, однією емоцією і одним бажанням. Десь попереду, кроків за три від нього і Гіві, губилися в натовпі знайомі обличчя тих, з ким він уже встиг познайомитися цього дня і поговорити. З білим шаликом на шиї видніла поміж людей тоненька постать Тамаріке. Вона полонила Івана читанням Тарасових віршів і тому він ні на мить не випускав її з поля зору.

Вечірні сутінки набігали швидко. Вчувалася квітнева вечірна прохолода. Він навіть пошкодував, що не прихопив свого светра-жакета, якого таки всунула йому у валізу Зоська, хоч він того й не бажав, все ж таки вибирався не на північ...

Підтримуючи його під руку, Гіві час від часу бухкотів своїм низьким басом:

— О тепер побачиш, Іване, як народ наш буде говорити про те, що його болить. Це не те, що ваші Гнилики, Іване. У нас гласність так гласність, демократія так демократія...

Захоплений Іван Бурза вчував, як і в нього вселяється якась горда сила, і він радів тим чуттям, бо знав, що він теж є частка цієї великої спільноти. Шкодував Іван лише, що не знає грузинської мови. Хотілося проникнутись живим людським словом, думками, тривогами. З війни, особливо з атак рукопашних, Іван знав, що коли отак люди один одному плечем до плеча, то страшна вже сила з того люду робиться. Може тому найбільш німці і боялися отих рукопашних. Різні думки приходили до нього: війну згадував, село і збори у клубі.

А тим часом запруднена людьми площа вирувала й клекотіла гомоном. Над головами озвалися гучномовці. Людське море затихло і тієї ж миті спалахнули десятки тисяч свічок. Іван чекав, що почнеться урочистий мітинг, але всі як один встали на коліно, лише він та Гіві, підтримуючи один одного, стояли, мов сторожа, над вогнистими хвилями. Слова священника линули громово і їм вторили тисячі інших. Все зливалося в якусь дивовижність. Іванові здавалося, що він кудись відпливає, ніби білий острів у цей безмежний розбурханий вогнями океан.

Він уже не пам'ятає, як те сталося, але здогадувався, що сталося щось неочікуване і страшне. Перед очима потривожено запетляли палаючі свічі, зойкнула велетенська площа і страшеним рокотанням розчахнулася далеч ночі. Він відчув, як досі узгоджений святістю молитви коліноуклічний багатотисячний натовп раптом похитнувся, як ревнула нова хвиля зойкоту і покотилася площею, підминаючи під себе і народжуючи нові людські окрики і стогони. Під цим несподіваним диким натиском розірвалося кільце рук Івана та Гіві. Потужна хвиля стрімко відносила їхні тіла у різні кінці площі, закручуючи в небачену круговерть хаосу... Хвиля людських тіл колихнулася, стиснула Іванові груди і він

почув, як хруснули в лівій кишені сорочки його окуляри, як затріщали протези і він, втрачаючи рівновагу і не маючи сил втримати залізний натиск, бачив, як його кудись несуть гарячі і захекані тіла. Десь зовсім поруч, стрясаючи весняне повітря, ревіли дуже мотори. Їдкий дим завис над головами задушливим смогом, крізь який проривалися сліпучі вогні фар. Знеможений Іван вгадував чорні плосколобі контури бронетранспортерів, які сунули прямо на натовп, а за ними легким підтюпцем танцювали в диму якісь дикі чітко організовані кам'янолиці постаті, мовчки розмахуючи замашними палицями. Іван Бурза ще й тепер не міг зрозуміти, що ж воно коїться. І тільки тоді, коли побачив, як у повітрі зблиснув срібний серпик і руба впав на чиюсь зігнуту беззахисну спину, впізнав у солдатських руках знайому саперну лопату. Тих гострих серпиків були десятки і вони так само, як і перший, продовжували грізно зблискувати в повітрі і падати на людські голови і плечі.

Бурза, який всього набачився на війні, раптом відчув, як похололо в його грудях.

— Сійте! — закричав. — Ви що робите, нелюди? Сті-ій-те!

Але його захриплого, порваного голосу ніхто не слухав. Натовп, відступаючи від залізного гулу броньованих машин, з новою силою колихнувся назад, притис його до якоїсь тверді. Затріщали дерев'яні шогли, на голови падали червоні полотнища транспарантів, а поверх них глухі удари палиць. Хтось когось кликав, проклинав, стрясав кулаками і стогнав. Припертий тепер уже до якоїсь міцної ребристої загорожі, Іван відчув, що втрачає свідомість. У скронях било немов молотками і лише одна думка кипіла десь глибоко в голові: "тільки б не впасти, тільки б не впасти..."

І саме в цю мить він впізнав страшенний голос Гіві, схожий не на людський, а скоріше на звіриний:

— Тама-рі-ке! Та-ма-рі-ке!

Іван всіма силами рвонувся навстріч тому голосові, навстріч потужній навалі людських тіл і відчув, як в його обличчя чвиркнуло з невеличкого бальончика розпилим солодково-гірким присмаком. В очі сипонуло мов товченим склом, дихання збилось і незрозуміла чорна прірва, утворившись під ним, уже валила його з ніг своєю м'ясною підступністю.

Іван Бурза не чув, як хряснув за його спиною металевий паркан, як падав навзніч, як хтось наступив йому на руки, груди, обличчя, як тріщали під стопами переляканих людей його протези, як шматтям обривалася на ньому одежа і як котилося площею бронзове кружальце зірваної з грудей ювілейної медалі за перемогу над фашизмом, і як зойки сотень голосів ридально пливли над Урядовою площею древнього окривавленого Тбілісі.

Лише на сьомий день прийшов до пам'яті в міській лікарні Іван Бурза, але згадати і зрозуміти, що з ним і де він — не міг. Руки були забинтовані, на обличчі якісь важкі і вологі пов'язки, нестерпний біль пронизував груди, голову і очі. Пов'язки з очей зняли за тиждень, але дивитися все одно він не міг, а Іванові хотілося глянути на білий світ. Він довго силкувався, перш ніж напівідкрив важкі опухлі повіки. Перед очима стояло якесь величезне жовте більмо, крізь яке лиш згодом він упізнав у похилений, зодягнутій у все чорне постаті дружину Гіві Кацховеллі. Вона, мабуть, виплакала всі сльози. Сухе аж чорне, її лице було закам'янілим. Нескліпнувши жодного разу, вона дивилася в Іванові очі.

— Лала? — прошепотів Іван і тільки тепер в його пам'яті ожило, заметлялося вогнистими язиками свічок все, що трапилося...

— Лала... де Гіві? Що з ним?

Лала мовчала, не ворухнувши жодною рисою обличчя.

— Лала, де Гіві? — повторно тремтячими вустами промовив Іван.

Вона прошепотіла сухим перепаленим голосом:

— Він з Тамаріке вже далеко... вже далеко...

* Іван Бурза від станції додому ішов пішки. Зціпивши зуби, ступав широко, щоб не втратити під скрипучими ногами рівновагу. На крутих горбах густо цвіли жовті травневі кульбаби, та він їх не бачив, бо перед очима стояли чорні прапори Грузії...

Свою невеличку хатинку впізнав ще здалеку, але вперше в житті не зрадив їй. На ганку, неподалік від причілка, стояла в чорній сукні і креповій хустці сива Зоська. Вона не кинулася йому назустріч, не промовила жодного слова. Вона дивилася на Івана ніби сліпими очима. А він, проминувши дружину, зайшов до хати і за якусь мить повернувся назад. У руках він тримав невеличку саперну лопату, свій талісман.

Ранкову тишу розірвала над селом біля клубу духового оркестра, сповіщаючи, що свято Перемоги розпочалося. Іван підійшов до стовбура старого береста і, розмахнувшись, що було сили, так вдарив об нього своїм талісманом, що саперна лопата дзвякнула і розлетілася на друзки, мов льодяна. Жбурнувши в бур'ян оцупок кругленького держака, скрипнув протезами до хвіртки.

— Ти куди, Іване, на параді?

— На війну! — грізно скрикнув Іван і, впевнено налягаючи на залізні ноги, пішов у той бік, де грала духовий оркестр...

Братіслава, квітень 1989 року

ШЛЯХ НА ГОЛГОТУ: ЖИТТЄВА ДОЛЯ

МИКОЛИ ЗЕРОВА

(До століття з дня народження)

Вячеслав Брюховецький

Про Миколу Зерова написано багато, зокрема на Заході. Проте останнім часом, завдяки архівним матеріалам та малоприступним на сьогодні друкованим джерелам, можна скласти більш-менш цільне уявлення про трагічну долю видатного поета і літературознавця, про його многотрудне і водночас сповнене невтомного творчого дерзання життя...

Дитинство Миколи Зерова минуло в мальовничому Зінькові на Полтавщині, де він народився 26 квітня 1890 року в сім'ї Костянтина Зерова, вчителя місцевої двокласової школи, згодом директора її, з 1905 року — інспектора народних шкіл уже в Кролевіці. З п'яти синів К. Зерова (було ще дві дочки) четверо стали відомими людьми. Крім Миколи — Дмитро, видатний ботанік, в майбутньому академік, Костянтин, відомий гідробіолог, і Михайло, талановитий поет, що виступав під псевдонімом Михайло Орест. Мати їхня, Марія Яківна, походила з козацького роду Яреськів з-під Диканьки.

Закінчивши двокласову Зінківську міську школу (цікаво, що його однокласником був Павло Губенко, майбутній Остап Вишня), Зеров з 1900 до 1903 року вчиться в Охтирській гімназії, а в зв'язку з тимчасовим переїздом батьків до Переяслава і Микола з 1903 року переходить до Першої Київської гімназії, де вчиться до 1908 року. Це був важливий період становлення літературних та лінгвістичних інтересів майбутнього поета і перекладача. Особливий вплив на нього справив талановитий латиніст С. Трабша, в якого він вчився і необов'язково в той час давньогрецької мови.

У гімназії за Миколиною ініціативою зароджується так зване "кролевецьке земляцтво", що перенесеться згодом до університету як свого роду українська студентська громада. Вчився Зеров блискуче, але медалі не дістав саме через опозиційні до урядової політики настрої, за крамолу, як казав він сам.

Ці роки виявилися дуже важливими для формування духовних уподобань Зерова, його зацікавлення українським письменством. Він згодом міняв свої оцінки тих чи тих літературних діячів, але завжди визнавав вплив чару їхньої творчості на своє громадянське і естетичне ставлення. Зрілий критик, Микола Зеров погоджується зі стриманими оцінками творчості Олександра Олеся в 1920-ті роки, але не може не згадати й своїх юнацьких вражень від першого українського поета доби "межи двох

революцій”, з віршем якого “Щороку”, надрукованим в *Українській хаті*, він колись цілісінький день у незбагненно-ейфоричному сп’янінні носився вулицями Києва:

Пригадую свої перші враження від Олеся р. 1906-1908; як я вишукував його поезії по тодішніх декламаторах; як вражали вони мене свіжістю і безпосередністю, приємною відсутністю банально-цинічних фраз та учительського тону старших поетів. Свої симпатії до Олесевої поезії я переносив навіть на “Парубоцькі літа” (“Парубоцькі літа — то бурхливий потік”), вірш зразково слабкий і ніколи потім не передруковуваний. Газетна звістка “В Київ прибув наш відомий поет О. Олесь” мене хвилювала, а 21 чи 22 жовтня 1909 р., прослухавши на літературній вечірці українського клубу в авторівім читанні поему “По дорозі в казку”, я, пам’ятаю, записав у щоденник кілька безладно захоплених фраз. Тої ж зими, на другій вечірці, почувши кілька докорів на адресу Олесевої мови, я широ був здивований: мені здавалося, що українська мова “Журби і радості”, “По дорозі в казку” і 2-ї книги поезій, — бездоганна.¹

З такими літературними уподобаннями прийшов Микола Зеров 1908 року вчитися на історично-філологічний факультет Київського університету. Там він мав намір спеціалізуватися з історії та літератури Давнього Риму, але відповідних фахівців на факультеті не виявилось. Після певних вагань Зеров зайнявся українською історіографією і написав під номінальною орудою приват-доцента В. Дашкевича курсову роботу “Літопис Грабянки як історичне джерело і літературна пам’ятка”. Це була перша серйозна наукова робота Миколи Зерова, що її він виконував протягом 1913-1914 рр.

До того часу це вже був зформований, як на студентський вік, дослідник. Від 1912 року він друкується в українському педагогічному журналі для сім’ї і школи *Світло*, а з наступного року доволі регулярно виступає з рецензіями в газеті *Рада*. Більше того, М. Зеров у 1908-1913 рр. стає одним з провідних діячів української студентської громади. Він читає доповіді, бере участь в обговоренні літературних і політичних проблем, хоча нахил саме в літературну сферу переважає. Відомо, що на одних із зборів громади в 1912 році Зеров, користуючись формальним методом А. Белого, доводив ритмічну бідність поезії Грицька Чупринки...

А на похороні Бориса Грінченка 9 травня 1910 року Микола Зеров виголосив прощальне слово від студентства. Він говорив про болючий сум і тугу, які оповили всіх свідомих українців. Передчасна смерть цього подвижника культури була тяжким ударом, особливо в час, коли над українством знову почали збиратися хмари й громадянство охопила зневіра й малодушність. Клятвою прозвучали заключні слова студента Зерова: “І от, журно

схиливши голови перед дочасною могилою діяча землі української, ми бажаємо йому непорушного спокою, тихого сну, а самі підемо працювати й сподіватись, і може діждемось часу, коли у нас встане ціле покоління таких ширих, невтомних працівників, яким був покійний".²

Це не була фраза. В університеті М. Зеров розгортає публічну боротьбу з деканом історично-філологічного факультету професором Т. Флорінським, зятятим шовіністом і монархічно настроєним політиком.

У 1912 р. в університетській клініці професора Образцова лікується М. Коцюбинський. Тут пізньої осені його відвідує Зеров як представник української студентської громади; зустріч ця лишила глибокий слід у свідомості молодого дослідника.

... Наближалось закінчення навчання в університеті. У травні 1914 року Зеров блискуче захищає курсову роботу "Літопис Граб'янки як літературне джерело і літературна пам'ятка", але при університеті його не лишають — дався взнаки брак постійного керівника. Правда, професор А. Грушка намагався на цьому наполягти, зважаючи на унікальні здібності студента. Але нічого з цього не вийшло, та й, мабуть, діяльність Зерова в українській громаді, його публічні виступи не залишилися непоміченими університетським начальством. Додаймо до цього ще й гострий конфлікт із Флорінським.

Зеров їде вчителювати до Златопільської гімназії. Це була глуха провінція, хоча в липні 1914 року до Новомиргорода і Златополя підвели залізницю і два містечка фактично з'єдналися. Працювали там на той час гімназія, прогімназія, два парафіяльних училища. Було чотири книгарні, одна приватна бібліотека, де часом відбувалися недільні читання. Але хіба йшло все це в порівняння з бурхливим культурним життям Києва... Єдине, що згладжувало прикрість периферійного "небуття", — викладання латини, в яку Зеров був буквально закоханий.

Лише 1917 року йому вдається вирватися з провінційної задушливості — Зеров бере участь як один із секретарів і як член редакційного комітету друкованого органу в Першому (квітень) і Другому (серпень) Всеукраїнських учительських з'їздах. Через кілька його виступів наскрізною лінією проходить турбота про поліпшення освітньої справи в Україні. Він настільки перейнятий організаційними проблемами, що, здається, назавжди порине в шкільну справу. І справді, з вересня 1917 року М. Зеров очолює секретаріат педагогічної ради Київської 2-ої української гімназії ім. Кирило-Методіївського братства, а також викладає тут латинь.

Саме в цей час у ньому прокидається науковець і літературний критик. Він починає активно виступати в журналі *Книгар* як постійний рецензент. Але водночас — для себе і своїх друзів пише

вірші, очевидно, не маючи серйозного наміру їх публікувати. Вважається, що Зеров, на відміну від своїх приятелів із "грона п'ятирного", не зазнав впливу якихось літературних течій, а відразу постав сутим "неоклясиком". Це не так. Приміром, його поезії "Про схід сонця...", "То була тиха ніч чарівниця",³ написані десь у році 1917-му, явно мають на собі знак символічних впливів з неодмінною атрибутикою "крівавих мрій", "крівавих змагань", лебедя, що "сплескував білим крилом", сонця, яке "розпачем билось" і т. ін. Саме тому, треба розуміти, Зеров ніколи їх не друкував. А проте щедро презентував своїм друзям і знайомим акуратно вимережені саморобні збірки поезій (це називалося "гутенбержити"). Їх навіть досьгодні дійшло понад десяток, і найсоліднішими є подаровані університетському товаришеві В. Романовському три томи "Почти полного собрания сочинений" (1910-1919), що зберігаються в Києві в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва УРСР. Але це була все таки поезія, так би мовити, "для хатнього вжитку".

Сторінки *Книгаря* відкривають читачеві активного й вимогливого літературного критика, який в 1919-1920 рр. працює й редактором цього видання, сам виступаючи в ньому кожного числа.

З 1919 року М. Зеров, паралельно до гімназії і *Книгаря*, працює професором Київського архітектурного інституту з предмету "Історія української культури". Спрямування його діяльності чітко визначене. Могутня інтелектуальна сила знаходить надійне русло, в якому можна здійснити швидке просування до вершин світової культури. Після десятиліття він виявиться не зовсім точним, коли, змальовуючи свої літературні уподобання перших пореволюційних років, зазначить: "Нечуй-Левицький і Панас Мирний видавалися дещо чужими".⁴ В некролозі ж 1918 року він писав: "Три тижні тому, на початку місяця квітня умер в Києві найзаслуженіший український письменник — Іван Семенович Нечуй-Левицький". А трохи далі: "І не тільки старше покоління, але й молодше, що саме тепер підрастає, вчитиметься рідної мови на його творах. Колись українському письменству не вільно було розвиватись, — над ним як меч висіли тяжкі заборони, — але тепер діло піде жвавіше — твори Нечуя-Левицького читатимуться і в народних домах і скрізь будитимуть серед люду любов до українського слова".⁵

Так що в загальну спрямованість діяльності М. Зерова потрапляли не тільки "європейці" Франко та Леся Українка, але й дещо старосвітський автор "Баби Параски та баби Палажки". То інша річ, що згодом багато хто з "плужан" не захотів бачити нічого, крім орієнтирів, розставлених І. Нечуєм-Левицьким, хоч, ясно, піднятися до його художнього рівня такі "послідовники" були нездатні.

Високі патріотичні почуття виявляються не тільки в літературно-критичній діяльності М. Зерова, але й у його тогочасній поезії. Як на зразок можна вказати на вірш "Ріг Вернигори", написаний 1919 року. Тут надії автора на відродження свого народу, мабуть, звучать найвиразніше. І — найбезпосередніше, втілюючись в поетичний образ народного богатиря Мусія Вернигори, який прийде на допомогу гнобленому люду:

Зникнуть, зникнуть агаряне...
Вся потуга їх розстане,
як весною тане сніг.
А над нашим краєм рідним
задзвенить ключем побідним
Вернигорин дивний ріг.

У ці роки, з весни 1918, Микола Зеров близько зійшовся з митцями та вченими, що гуртувалися навколо ректора Української Академії мистецтв, глухівчанина за походженням, Георгія Нарбута. Дух розкутої фантазії панував на зібраннях у помешканні видатного графіка на Георгіївському провулку. Тут обговорювалися справи про розвиток української літератури, малярства, графіки. Буйних сил молоді української інтелігенції, розбуджених революцією, вистачало і на серйозні справи, і на жарти, які завжди притаманні людям переконаним і впевненим. Один момент заслуговує тут на спеціальне відзначення. Саме в цьому гурті народився образ Лупи Юдича Грабуздова, "неслужащого дворянина", з маломасштабних поміщиків пирятинських. Історія виникнення цього літературного персонажа така. Якось Г. Нарбут придбав оригінальний перстень із силуетою напівзруйнованого пам'ятника. Виявилось, що це фамільна реліквія якогось Грабуздова. Нарбут захопився ідеєю створити образ українського Козьми Пруткова,⁶ намалював його портрет (довгоносий, у старовинному вбранні), вибудував його генеалогічне древо. Ідея полягала в тому, щоб показати, як розкладалося малоросійське дворянство, як зрікалося своєї культури, мови. В пресі друкувалися фейлетони "З газетної практики Л. Ю. Грабуздова".

У 1920 році плянувалося відсвяткувати 89-літній ювілей Лупи, випустити невеличким тиражем у видавництві "Друкар" збірник статей про рід, життєву і літературну кар'єру Грабуздова, зі спогадами про нього, його власними мемуарами, віршами, науковими працями. Художнє оздоблення книжки мав виконати Г. Нарбут. До одної гравюри (місячна ніч, напівзруйнований млин, що колись був джерелом достатків родини Грабуздових, а перед ним постать самого героя в ораторській позі) М. Зеров написав текст "Елегія Грабуздовська — на умолчання мелниці фамільної". Це

блисуча імітація давньої української поезії — М. Зеров потвердив свій хист тонкого стилізатора. Смерть Нарбута зруйнувала цей цікавий задум...

Та й у долі Миколи Зерова відбуваються істотні зміни. 13 лютого 1920 р. він одружується з Софією Лободою — починається новий етап життя. Зеров серйозно думає про пляномірну наукову працю. Того ж року виходять друком підготовлені ним книжки *Антологія римської поезії*, *Нова українська поезія* — примітні віхи тогочасного літературного життя.

Влітку М. Зеров тяжко перехворів на черевний тиф. Рік видався неврожайним, місту загрожував тяжкий голод. Аж раптом у Києві об'явився директор Баришівської соціально-економічної школи Микола Сімашкевич, котрий запросив Зерова на роботу викладачем української літератури та історії. Правда, вийшло так, що він ще й вчив усіх бажаючих і своєї улюбленої латини, хоча вона як предмет, "непотрібний пролетаріатові", була скасована для викладання по всіх навчальних закладах.

У Баришівці вже працював Освальд Бурггардт, а незабаром туди переїхав і Віктор Петров. Баришівський період життя М. Зерова триває з 20 жовтня 1920 до 15 вересня 1923 року, хоча він не поривав зв'язків з Києвом — був членом редколегії журналу *Голос друку* (в ч. 1 за 1921 р. опубліковано кілька його рецензій), доволі часто виступав перед різними аудиторіями. Втім про це детально написав свого часу Ю. Клен у *Спогадах про неокласиків*.

Баришівські роки виявилися досить плідними — всі поезії, вміщені в зеровській збірці *Камена* (1924), написані тут. А ще створена низка сонетоїдів та сатир-пародій, а ще численні переклади і навіть кілька невеликих оповідань, які збереглися в архівах.

Але провінція знову, як і в Златополі, гнітила. Праглося до бурхливого літературного життя. Нарешті у вересні 1923 року Зеров дістає довгоочікуване запрошення на роботу професором української літератури до Київського інституту народної освіти, як називався тоді колишній університет. З 1 жовтня він розпочинає тут свої лекції, про які згодом ходитимуть пишні легенди. Одночасно Зеров — професор української літератури в Київських кооперативному технікумі та другій торгово-промисловій школі. На ці факти варто звернути увагу сьогодні. В 1920-ті роки широко практикувалося залучення найповажнішої професури до викладання української літератури навіть у таких, далеких від філології, закладах. Крім цих, М. Зеров у різний час викладав також у Київському археологічному інституті, в залізничному технікумі, Інституті лінгвістичної освіти, у вечірньому освітянському університеті. Додамо сюди численні курси та семінари, і тоді збагнемо величезний обсяг роботи, здійсненої М. Зеровим на освітян-

ській ниві. І скрізь його лекції мали колосальний успіх, слухати їх приходили студенти з інших курсів і навіть з інших вузів та технікумів.

Рік 1923-й був схожий на трамплін, з якого "неоклясики" рушили в літературний процес. Саме тоді вони всі з'їхалися до Києва і познайомилися між собою, спершу об'єднавшись у рамках АСПИСу. Того ж року в грудні відбулася перша зустріч Зерова з Миколою Хвильовим, коли той у складі харківської гартованської делегації письменників приїхав до Києва. Листи цього палахкого прихильника "азіятського ренесансу", що якимось незбагненним дивом збереглися досьогодні, засвідчують, яким плідним було їхнє спілкування (опубліковані вони в журналі *Радянське літературознавство*, ч. 7-8, 1989). Саме цієї пам'ятної осени "неоклясики" організують серію літературних вечорів, з яких особливого розголосу набрали проведені 25 вересня і в середині грудня. За тими скупими даними, що дійшли до нас, видно, як основні зусилля вони спрямовували на згуртування мистецьких сил на спрямування їх у русло конструктивної праці. Передумови для цього існували. Але така позиція викликала різкий спротив офіційно підтримуваних літературних чи біялітературних кіл. Намагання Зерова намітити п'ятак для консолідації здорового ядра в літературному процесі було скваліфіковано як замах на ідеологічну цноту панфутуристів та гартованців.

...Ось така ситуація виникла на початку 1924 року. Він розпочався відразу з бурхливих дискусій. На культуромісії Всеукраїнської Академії наук 3 січня Микола Зеров виголосив доповідь "Українська література в 1923 р.", а 20 січня там же відбувся диспут, де доповіді Дмитра Загула "Криза сучасної української лірики" опонували Зеров, Юрій Меженко, Григорій Косинка, Михайло Івченко. Лідер "неоклясиків" дуже високо оцінював 1923-й — як "рік літературного оживлення". З'явилася ціла низка цікавих імен, гарні книги. Пожвавленню літературного життя сприяли нові журнали зі своєю позицією. В Києві, приміром, встановилася своєрідна змагальність між "Новою громадою", до якої тяжіли члени АСПИСу, і "Глобусом", де виступали в основному футуристи, гартованці, плужани. Тобто все, за розумінням М. Зерова, йшло нормальним шляхом. Д. Загул підходив до оцінки літературної ситуації з іншими мірками — він фактично обстоював необхідність уніфікації, суворой регламентації як вибору ідей, так і художніх засобів. Уже тут виразно намітилася конфронтація, що трагічно відіб'ється на розвитку української літератури в недалекому майбутньому.

Але покищо Микола Зеров, немов компенсуючи бідність на літературні емоції баришівських років, виступає часто не тільки як оратор-полеміст, але вже і як поет. Між 3 і 20 січня відбувся в тій же ВУАН ще й суто літературний вечір, де свої твори читали Мак-

сим Рильський, Микола Зеров, Тодось Осьмачка, Аркадій Казка, Степан Бен, Валеріян Підмогильний.

Цей рік ознаменований для Зерова й виходом у світ його вимріяної *Камени*. Задум визрівав давно, автор ділився ним у листах до М. Рильського, П. Филиповича, М. Хвильового, П. Тичини, а першому навіть надсилав рукопис майбутньої книжки. Як не дивно, але слава про Зерова-поета йшла попереду його публікацій — часто побудована на чутках та упередженості. Багато хто вважав, що це поет минулого дня, що його геть не обходять проблеми актуальні й життєво важливі. Такі легенди, на перший погляд, підтверджували не тільки його поезії, а й перший випуск історико-літературного нарису *Нове українське письменство* та невеличка монографія *Леся Українка*, що також були видані 1924 року. Все це, вважали противники Зерова, минуле, яке вони просто відкидали, лекції і надбання якого заперечували. До докорів, що їх рясно діставав за своє життя Микола Зеров, на початку 1925 року додаються й такі, що, мовляв, він майже не виступав як літературний критик на сторінках газет і журналів. У пам'яті, очевидно, ще не стерлася активність його часу *Книгаря*. Проте й цей докір розсипався в порох уже того ж 1925 року, який можна вважати вершиною літературно-критичної діяльності Зерова. Продуктивність його не може не вражати — тільки журнал *Життя й революція* в десяти книжках за 1925 р. вмістив 17 матеріалів Зерова різних жанрів.

А ще ж були інші часописи, усні виступи, лекції перед студентами — почалася відома літературна дискусія 1925-1928 рр. Загально прийнято відлік її вести зі статті Григорія Яковенка "Про критиків і критику в літературі" (*Культура і побут*, 30 квітня 1925) та відповіді на неї Миколи Хвильового. І це справді так. Проте навряд чи буде помилкою визнати, що літературна дискусія не розгорілася б так швидко і яскраво без потужного імпульсу, який дав диспут "Шляхи розвитку української літератури". Відбувся він 24 травня 1925 р. в залі бібліотеки Всеукраїнської Академії наук. У Києві на той час уже "напрацювався" солідний досвід подібних зібрань. І можна сказати, що душею їх був блискучий промовець і полеміст Микола Зеров. Досить зазначити, що лише від початку року до диспуту 24 травня він виголосив такі доповіді на вечірках історично-літературного товариства при ВУАН: "Українська література в 1924 році" (початок січня), "Запізнений романтик — Я. Щоголів" (початок лютого), "Творчість Марка Черемшини" (кінець лютого), "Черемшина і ми" (17 травня). Крім того, величезного розголосу набув вечір оригінальної і перекладної поезії "п'ятьох з Парнасу" — М. Рильського, П. Филиповича, М. Драй-Хмари, О. Бурггардта і М. Зерова (17 березня). І це лише заходи, в яких М. Зеров був центральною постаттю, алеж він ґрунтовно виступав і в обгово-

рення інших наукових та критичних доповідей, виголошуваних тоді в Києві практично щотижня, а то й частіше, і на численних поетичних вечорах...

Отож у такій насиченій атмосфері відбувся цей літературний диспут. У ньому взяли участь представники всіх літературних організацій Києва, а також письменники, що перебували поза літературними угрупованнями. Вступну доповідь прочитав Юрій Меженко. В обговоренні її виступили Б. Коваленко, М. Зеров, В. Десняк, В. Підмогильний, С. Щупак, М. Могилянський, П. Филипович, О. Дорошкевич, Б. Антоненко-Давидович, Іван Ле, М. Івченко, В. Нечаївська, І. Жигалко та М. Рильський. Основна полеміка розгорнулася навколо того, якими шляхами може українська література вийти на справжні верховини новітнього мистецтва. Дуже швидко в бурхливому обговоренні акцент з доповіді змістився на виступ М. Зерова, патос якого особливо гаряче підтримали М. Могилянський, П. Филипович, О. Дорошкевич, Б. Антоненко-Давидович та М. Рильський. Уже визнаний на той час як лідер "неоклясиків", М. Зеров чітко вказав небезпеки, які чигають на молоду пролетарську літературу, і накреслив першочергові завдання. Боротися насамперед треба проти 1) "вопіючого неумства", 2) проти нездорової обстановки гурткової виключності і привілеїв, 3) проти нехтування формою, а властиво — художньою довершеністю творів. Позитивна ж програма М. Зерова полягала в тому, що 1) необхідно усвідомити, осмислити і засвоїти багатства української національної традиції — це дасть змогу багато які із сучасних дутих авторитетів оцінити тверезо й реально; 2) необхідно пересадити на український ґрунт найвидатніші твори європейської класики і сучасної літератури різних народів — це неминуче підніме "планку художності"; 3) нарешті, слід встановити атмосферу здорової літературної конкуренції, а не кон'юнктурного протегування.

Ми повинні повсякчас заявляти про потребу уважного відношення до всякої культурної цінності. Ми повинні заявити, що ми хочемо такої літературної обстановки, в якій будуть цінитися не маніфест, а робота письменника; і не убога суперечка на теоретичні теми — повторення все тої ж пластинки з кричущого грамофону, — а жива й серйозна студія літературна; не письменницький кар'єризм "человека из организации", а художня вибагливість автора перш за все до самого себе.⁷

Така на сьогодні безсумнівна у своїй логічності позиція викликала на диспуті, та й у пресі згодом, бурю заперечень. Особливо не подобалася опонентам Зерова його вимога замість гурткового протекціонізму запровадити здорову літературну конкуренцію. Вульгарно утилітаризований ідеологізм уже утверджувався в літературному процесі. Приміром, Сергія Пилипенка найбільше непо-

коїла теза Зерова про життєву необхідність творчого змагання для нормального розвитку літератури. Тому він переводить інтерпретацію цієї тези Зерова в суто політичну площину, очевидно, свідомо викривлюючи її зміст: "Отже, допустити вільну конкуренцію це, коли далі розвинути за межі художньої літератури, є допустити волю друку, допустити і т. д. і т. д. На це робітничо-селянська влада, звичайно, не піде і від протекціонізму пролетарським організаціям (в якій будь ділянці життя) не зречеться".⁸

Коли незабаром у Зерова виникла нехоть до розмов про сучасну літературу, то причини насамперед слід шукати в подібного роду інституціях та в неможливості їх відмести, спростувати. Відторгнення культурних здобутків людства під гаслами класових інтересів дуже непокоїло Зерова. У статті "Європа — Просвіта — Освіта — Лікнеп" він зазначав: "В нас дуже багато самолюбства і дуже мало справжнього бажання учитися, мало знаннів, мало освіти. Трактуючи речі з чужого голосу, не стикаючись із теоріями, яких додержуємо, віч-на-віч, незнайомі з джерелами, ми часто створюємо собі фантастичні уявлення, живемо серед них, не помічаючи їх потворної неправдоподібності".⁹ По суті, цілком протилежну думку висловлював один з активних супротивників "неоклясики" В. Ярошенко: "Селькор, що сіє зерна освіти, культури, «ленінізму» на широкому селянському полі, і що сам «вчиться, вчиться і вчиться», що не боїться сказати правду в очі і не боїться глянути в очі небезпеці — це боєць — це селькор!

Селькори, не жаліючи ні рук, ні чорнила — будуймо нашу найміцнішу в світі червону пресу".¹⁰ Все це для Зерова ставало малоцікавим. Починаючи з 1926 року він лише принагідно й випадково виступає як літературний критик, основні зусилля зосередивши на перекладах та історико-літературних студіях. Він старанно відшліфує курс лекцій з історії українського письменства — до часів *Основи*. Його, до речі, законспектують студенти і розмножать авторизований текст на гектографі, таким чином зберігши цю працю (в 1977 році вона вийшла друком у канадському видавництві "Mosaic Press"). Отож продовжувалася напружена робота, що було найприроднішим станом Миколи Зерова.

Проте події не просто розгорталися, а нагніталися. Кагановичеві поплічники накинулися на "неоклясику" з несамовитою люттю, звинувачуючи їх в антипролетарських настроях. Відразу виплили на поверхню й люди, причетні до літератури, що виявили улесливу охоту "фахово" підтвердити політичне звинувачення. Григорій Майфет наприкінці 1927 р. писав, що в Полтаві виступав Борис Коваленко і "аналізував" вірш Зерова "Київ з лівого берега" в стилі допиту в ГПУ...

Отож Зеров саме тапер практично повністю відходить від літературно-критичної практики, припиняє публікувати свої вірші

(хоча продовжує їх писати і потроху виношує задум нової книжки). У листах цього періоду він ділиться плямами негайного завершення другого випуску *Нового українського письменства*. Він багато працює як упорядник (разом з С. Єфремовим та П. Филиповичем) *Збірника з теорії та історії письменства*, перший випуск якого побачив світ 1928 року під назвою *Література*. Мабуть, ця робота і тримала не тільки розум в напруженні, але і дух у готовності до тяжких випробувань. Вони ж насувалися як невідхильний фатум. Г. Майфет 3 липня 1927 року так писав про настрої в Харкові: "Взагалі літературна ситуація жахлива. Тихина каже: «Мені шкода не того, що я нічого не друкую, а того, що я нічого не пишу для себе»... Або Ваші слова — про необхідність зосередження в історико-літературній діяльності? Знову ж трагедія критика. Не бережуть людей: сварка, ворожнеча, лайка — не література, а саж..."¹¹

У сажу товктися не хотілося... Зеров береться за серію передмов до видань української класики в "Дешевій бібліотечці красного письменства", пише тексти до альбому портретів *Письменники Радянської України* (1928). Разом із своїми товаришами готує антологію французької поезії. Він ще подеколи друкується в журналах. Року 1929-го навіть устигає вийти його книжка *Від Куліша до Винниченка*, яка практично не була оцінена критикою...

Проте невмолимо виростає стіна. "Неоклясикам" зусиллями нацьковуваних Кагановичем В. Десняка та Ф. Якубовського остаточно приклеєно ярлик формалістів та еkleктиків. А Коряк навіть знаходить дивовижний спосіб порівняти Зерова і Остапа Вишню (вчилися же в одній класі), що, мовляв, ось Зерова ніхто не читає, а всі про нього говорять. У Остапа Вишні — все навпаки, а ми його недооцінюємо. Проте якими схожими вже дуже скоро виявилися дороги колишніх однокласників...

Прийшов тридцятий рік, рік "процесу СВУ", де Зеров був змушений виступати в ролі "свідка". Це був тяжкий удар.

Мученицький тридцять третій. Голод. Самогубства Хвильового і Скрипника. Завершення ідеологічного цькування "неоклясиків" — останньою краплею в ньому виявилися рішення листопадового (1933) об'єданого пленуму ЦК і ЦКК КП(б) України. Причому в його ухвалях відбулася дивовижна видозміна сталінської вказівки на загострення класової і національної боротьби. Кривавий кат на XII з'їзді РКП(б) заявив: "Ми не можемо вести боротьбу на два фронти, бо лише при умові боротьби на два фронти — з шовінізмом великоруським, з одного боку, який є головною небезпекою в нашій будівельній роботі, і шовінізмом місцевим, з другого, — можна буде досягнути успіху, бо без цієї двосторонньої боротьби ніякої згуртованості робітників і селян російських та інших національностей не вийде".¹²

Українські ідеологи, нічтоже сумняшесь, "підправляли" цю тезу (думаю, не без згоди "батька всіх народів"): мовляв, це ніякою мірою не суперечить тому, що "ворогів народу" слід шукати виключно серед української інтелігенції. У звітній доповіді про роботу Київського обкому КП(б)У у 1933 році говорилося гранично відверто: "Товариш Сталін [...] зробив основний наголос на боротьбі з великодержавним російським шовінізмом. Як ми повинні були зрозуміти на Україні? Ми, члени КП(б)У, безумовно, повинні були зрозуміти на Україні так, щоб особливу увагу звернути на боротьбу з українським націоналізмом".¹³

Такі рішення "зобов'язували" до негайних конкретних потверджень. Перст упав на Київський університет. Було підібрано відповідні постаті професорів. Першочергова небезпека — націоналіст Микола Зеров, друга — великодержавний шовініст (!?) український мовознавець Михайло Калинович...

З 1 вересня 1934 року Зерова усунено від викладання в Київському університеті, але, правда, залишено на катедральній науковій роботі (тоді така була), яка "протривала", рівно два місяці. А 1 листопада 1934 р. наказом ректора ч. 316а без пояснення причин професор М. Зеров остаточно звільнений з університету.

Але, як кажуть, біда сама не ходить. На початку того ж фатального листопада ще один тяжкий удар випав на долю цієї людини — після ускладнення від шкарлятини помер його син. Моторошно навіть уявити собі душевний стан поета. Що він пережив? Як мучився? Відторгнутий владою, покинутий більшістю київських друзів, він на самому початку 1935 року виїздить до Москви, сподіваючись там знайти бодай тимчасову роботу.

... Але "всевидюче око" пильно наглядало за опальним поетом, який притулився під Москвою на станції Пушкіно по вул. Гоголівській ч. 1. У ніч після свого дня народження він не міг заснути — душу вимотували якісь лихі передчуття. А наступної ночі до квартири голосно постукали. Обшук. Арешт. Перший допит. Все це сталося 28 квітня 1935 року. В архівах НКВД зберігається судова справа Зерова і його "банди", ознайомлення з якою розкрило багато таємниць останніх років життя поета.

У середині грудня 1934 року серце кожного чесного українського інтелігента здригнулося, коли було опубліковано вирок двадцятивосьми діячам культури, звинуваченим у тероризмі. Всі знали, що це неправда. Зеров зайшов до Рильського 26 грудня переговорити у справі перекладів з Брюсова, над яким вони тоді працювали. При розмові був також молодий письменник Сергій Жигалко. Згадали про Косинку, Влизька, Фальківського... Пом'янули невинні душі. Потім Зеров прочитав кілька поезій — "Учись у них" Фета, "Минуло літо" Щоголіва та "До кобзи" П. Куліша. Пригнічений пішов додому.

8 січня заарештували Жигалка. Допитували мало не щодня. І от 25 квітня він "показав" про поминальне читання у помешканні Рильського і додав, що, мабуть, Зеров якийсь особливий зміст вкладав у такі слова Панька Куліша:

Гей, хто на сум благородний багатий,
Сходьтеся мовчки до рідної хати,
Та посідаймо на голих лавках,
Та посумуймо по мертвих братах.
Темно надворі, зоря не зоріє,
Вітер холодний од Півночі віс,
Квилять вовки по степах-облогах.

Цього було досить. Уже 27 квітня в Москві був виписаний ордер на арешт Миколи Зерова, якого звинувачували в терористичній діяльності. На першому допиті на це він заявив однозначно: "До ніякої контрреволюційної діяльності я не причетний, а тому співучасників назвати не можу".¹⁴ Пізніше змушений буде відповідати інакше, а тепер він покищо заарештований не знати за які гріхи. При обшуку вилучено дві книжки: *Політика* (назва яка!) з дарчим написом "терориста" Григорія Косинки та роман П. Куліша *Чорна Рада*. Всі докази. І особливі прикмети: "волосся руде, очі карі, ніс звичайний". 20 травня його відправили до Києва. От тут почалася справжня "робота". Допити слідчого Ліхмана ледь не через день. Протоколи відбивають лише слова, зафіксовані працівником НКВД і підтверджені підписом арештованого. Що було поза тим? Здогадатися не так уже й важко. Бо вже 9 липня М. Зеров "розколовся": "Я признаю себе винним в тому, що приблизно з 1930 року належав до керівного складу контрреволюційної націоналістичної організації, куди крім мене входили Рильський і Лебідь".¹⁵

Правда, на суді, який відбувся не так уже й скоро після "зізнання" (1—4 лютого 1936 р.), Зеров, цілком погоджуючись із звинуваченням ніби він "входив до складу керівництва контрреволюційної організації, яка ставила перед собою завдання скинення радянської влади на Україні і створення буржуазної незалежної української республіки",¹⁶ погоджуючись і з тим, що мов би то готував замах на Косіора і Постишева, водночас і насміхався над долею, над собою, над усім фарсом. "З мого боку, — заявив він, — був лише один раз зроблений заклик до терору — у формі прочитання вірша Куліша на зборах у Рильського".¹⁷ За це він дістав десять років, так само як П. Филипович та А. Лебідь. Інші учасники "групи", котрі всі разом тільки познайомилися під час очних ставок, були засуджені на трохи менші строки: поет Марко Вороний — 8 років, працівник українського історичного музею Борис Пилипенко та

педагог з Чернігова Леонід Митькевич — по 7 років. Оце і вся "банда". Дивом вдалося вижити лише Митькевичеві. Під час реабілітації він зробив заяву, в якій розповів, що "зізнання" Ліхман витягав побоями. "При розгляді нашої справи у військовому трибуналі, під час того як нас доставляли в судове засідання, пам'ятаю, — згадував Леонід Митькевич 21 грудня 1956 року, — Зеров казав нам, що треба хоч щонебудь наговорити на себе, інакше нас усіх розстріляють".¹⁸

Отож наприкінці зими "банда" вирушила на Північ, і через Ленінградський пересильний пункт звичним етапним маршрутом "Ведмежа Гора—Кем—Соловки" всі прибули на острів у перших днях червня 1936 р.

Режим у таборі напочатку був більш-менш терпимим. За станом здоров'я Зеров не міг працювати лісорубом (правда, аж до Колими котитимуться легенди, ніби він не тільки сам виконував норми, але й іншим допомагав). Йому випало прибирати кімнати господарської служби. Після закінчення роботи міг у комірчині сторожа віддаватися улюбленим заняттям — перекладам, історико-літературним студіям. Про це він детально повідомляє свою дружину в листах, які нині вже надруковані (*Радянське літературознавство*, ч. 1, 1988). Останній з них написаний 19 вересня 1937 року. Чомусь олівцем. Так він робив украй рідко, а з Соловків до цього — ніколи. Зеров готувався до своєї другої соловецької зими, просив надіслати кальоші...

Дата його смерти довгий час лишалася невідомою. Тепер вона з'ясована. 9 жовтня 1937 року М. Зерову, П. Филиповичеві, М. Вороному та Б. Пилипенкові була при перегляді їхньої справи винесена вища міра покарання. Причини? Хто на це відповідь? Розстріляли їх 3 листопада, точно в третю річницю похорону Костика, сина Зерова...

Здається, це був якийсь фантазмагоричний день на Соловках. Саме 3 листопада 1937 року Григорієві Епіку невідомо в який спосіб вдалося дати телеграму дружині (що геть неймовірно для в'язня!): "Здоровий, цілую тебе, синочка". А наступного дня не стало й Епіка...

Тяжка українська доля привела Миколу Зерова, як і багатьох наших культурних діячів, на Голгофу сталінських катувань. Але минають десятиліття, а його ясна, чітка думка дедалі потужніше входить в культурне життя народу. Його доля відбиває трагедію цілого покоління. Проте вона й вчить. І сьогодні в оновленій Україні ім'я Зерова стає символом справжнього національного відродження.

1. М. Зеров, *До джерел* (Київ: "Слово", 1926), стор. 67.

2. *Над могилою Бориса Грінченка* (Київ, 1910), стор. 124.
3. Рукописний відділ Центральної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського АН УРСР, фонд XXXV, ч. 727, арк. 1-2.
4. М. Зеров, "Наші літературознавці і полемісти", *Червоний шлях*, ч. 4, 1926, стор. 168.
5. М. Зеров, "Іван Нечуй-Левицький", *Народна справа*, ч. 16-17, 1918, стор. 21, 24.
6. Козьма Прутков — літературний псевдонім групи російських поетів 60-их років XIX ст. — графа Олексія Толстого і братів Олексія, Олександра та Володимира Жемчужникових.
7. *Шляхи розвитку сучасної української літератури* (Київ, 1925), стор. 29.
8. С. Пилипенко, "Літературна вода на політичний млин", *Вісті*, 18 червня 1925.
9. М. Зеров, "Європа—Освіта—Просвіта—Лікнеп", *Життя й революція*, ч. 6-7, 1925, стор. 71.
10. В. Ярошенко, "Вовків бояться — в ліс не ходить", *Більшовик*, 8 лютого 1925.
11. Г. Майфет, лист до М. Зерова з 3 липня 1927 р. Рукописний відділ Центральної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського АН УРСР, фонд XXXV, ч. 514.
12. Переклад із: І. Сталин, *Сочинения*, т. 5 (Москва: Госполитиздат, 1947), стор. 268.
13. *Пролетарська правда*, 27 січня 1934.
14. В оригіналі: "Ни к какой контрреволюционной деятельности я не причастен и, следовательно, соучастников назвать не могу."
15. В оригіналі: "Я признаю себя виновным в том, что примерно с 1933 года принадлежал к руководящему составу контрреволюционной националистической организации, куда кроме меня входили Рыльский и Лебедь."
16. В оригіналі: "... входил в состав руководства контрреволюционной организации, ставившей перед собою задачу свержения советской власти на Украине и создания буржуазной независимой украинской республики".
17. В оригіналі: "С моей стороны был только один раз сделан призыв к террору в форме прочтения стихотворения Кулиша на собрании у Рыльского".
18. В оригіналі: "При рассмотрении нашего дела в военном трибунале, во время того как нас доставляли в судебное заседание, помню, Зеров говорил нам, что нужно хоть что-нибудь клеветать на себя, иначе нас всех расстреляют".

ПУЛЬСУЮЧІ БАРВИ УКРАЇНСЬКОЇ ДУШІ

Дарія Даревич

Буває, що власний народ не вмiє оцiнити своїх талантив. У мистецтвi це до певної мiри сталося зi сvтовою слави мистцем-самоуком Никифором з Криниці, яким бiльше цiкавилися польські мистецтвознавцi, нiж українські. У Канадi подiбне дiється з Дмитром Стриєком, про якого пишуть в канадських мистецьких журналах, обговорюють його творчiсть на конференцiях мистецтвознавцiв i на всеканадських радіопередаваннях. Ретроспективна виставка творiв мистця об'їжджає мистецькi галерiї великих мiст Канади, а минулого року вийшла монографiя, автором якої є професор Саскачеванського унiверситету Пiтер Миллард. Та, на превеликий жаль, мистець Дмитро Стриєк майже невідомий загалом української громади в Канадi i в дiяспорi, хоч одна з персональних виставок його творiв відбулася ще 1982 року в галерiї Осередку Української Культури й Освiти у Вiннiпегу, де в колекцiї зберiгається понад 20 картин мистця. Можна сподiватися, що ретроспективна пересувна виставка, яка проходила вiд 14 травня до 2 липня 1989 року в галерiї Канадсько-Української Мистецької Фундацiї (КУМФ) в Торонтi i яку мало змогу оглянути багато українцiв, зпопуляризує творчiсть цього талановитого мистця серед його землякiв не тiльки в Канадi i дiяспорi, але й на Українi.

Д. Стриєковi, правда, не загрожує, що про нього не говоритимуть як про українця, тому що Миллард та iншi мистецтвознавцi наголошують його українське походження та вплив української громади i культури в Канадi на його творчiсть. До речi, Миллард пише, що Стриєка неможливо зрозумiти поза українським оточенням Гефорду i Саскатуну, поза українською церквою з церковними організацiями чи українським товариством мистця.

Все ж таки хто такий Дмитро Стриєк? Це, передусiм, один з найбільш вiдомих i, без сумнiву, найцiкавіших мистцiв-самоукiв у Канадi. Це рiвно ж свiдомий украiнець, колишнiй воїн Української Галицької Армiї, активний член катедральної парафiї св. Юра в Саскатунi. Народився вiн 5 листопада 1899 року у селi Ланiвцi Боршiвського повіту в Українi. Батьки його були селяни. Закiнчивши вiсім класiв, Стриєк вчився ще два роки у доповнюючiй польській школi. Служив в австрiйському вiйську i добровольцем зголосився до Золочiвської бригади Української Галицької Армiї. До Канади

приїхав з дружиною Анною 1923 року і поселився в Саскачевані. Тридцять вісім років працював робітником на канадській залізниці. Почав малювати ще в 1950-их роках, живучи в Гефорді, Саскачеван, але лише тоді, коли пішов на емеритуру, маючи 65 років, перенісся до Саскатуну і взявся серйозно до малярства. З того часу щодня появляються все нові картини, які сьогодні знаходяться у державних і приватних колекціях Канади.

Стриєк почав виставляти свої картини в 1970-их роках на річних виставках "Саскачімо". У 1975 році він брав участь у виставці саскачеванських примітивістів в галерії *Мендел* у Саскатуні, а в 1979 році — у галерії *Шустрінг* у виставці "Ukrainian Themes: Four Folk Artists" (Українські теми: чотири народні мистці) разом з Моллі Ленгардт, Анною Гарбуз і Славкою Сенькусь. Його картинами зацікавилися власники галерій і колекціонери. До популяризації імені і картин нашого мистця найбільш зусиль доклав згадуваний вже професор Пітер Миллард.

Перші дві індивідуальні виставки мистця відбулися в галерії *Миллард* у Саскатуні в 1980 і 1981 рр. Галерія *Мендел* організувала третю особисту виставку Стриєка в Саскатуні, а тоді у Вінніпегу в Осередку Української Культури в 1982 р. Крім того персональні виставки Стриєка відбулися у Вінніпегу в галерії *Фліт* (1982), в Торонті в галерії *Кван* (1983), в Саскатуні в *Діфенбейкер центрі* (1985) і в Ріджайні в *Норман Мекензі галерії* (1985). Пересувну ретроспективну виставку, про яку йде мова, започаткувала галерія міста Тандер Бей у жовтні 1988 р., а співкураторами виставки є колишній директор галерії Норман Зеп і Миллард. Виставка вже відбулася у Вінніпегу (26 лютого — 23 квітня 1989) та в галерії КУМФ в Торонті. Далі заплановані: *Мекензі галерія* у Ріджайні (6 серпня — 24 вересня), галерія міста Едмонтону (6 січня — 25 лютого 1990), *Український музей* в Саскатуні (31 березня — 14 травня 1990) та *Музей Гленбов* у Калгарі (8 вересня — 4 листопада 1990).

Картини Стриєка притягають надзвичайно вишуканими і несподіваними зіставленнями кольорів, що немов мініатюрні сіяючі вітражі виповнені пережитими та уявними подіями, портретами, краєвидами, квітами, метеликами і птахами. Це композиційно завершені, обдумані праці, які віддзеркалюють уявний світ мистця, побудований на реальній дійсності та творчій візії. Коли взяти до уваги, що Стриєк почав серйозно малювати, маючи 65 років, то його досягнення в малярстві справді подиву гідні.

На виставці в Торонті представлені праці Стриєка від 1970 до 1987 року. Разом 60 картин, хоч у каталозі повної виставки було їх 85. На цих картинах, доволі малих форм, переважає тематика, в якій наявні українські основи Стрискової творчості. Серед картин початку 1970-их років є портрет Лесі Українки (1970), *Незнаний*

Дмитро Стрик у своїй майстерні, 1986. (Світлив С. Пеппер)

жовнір (1971), *Чабан з вівцями* (1973), *Млин в українському селі* (1973), які майже певно є споминами молодости, пережитої на Україні. *Вітряк в Росії* (1981) — це згадка про дерев'яні млини з вітряками, які Стрик бачив на центральних землях України, коли служив у війську. На запитання, чому цю частину батьківщини він називає Росією, Стрик відповів, що це Східня Україна, а тоді була Росія.

На виставці було декілька портретів Тараса Шевченка, улюбленого поета Стрика, якого він цитує з пам'яті. Крім того було дві картини з шевченківською тематикою: *Грїб і хата Тараса* (1980) та *Козак Гамалія* (1978). Остання картина неправильно названа в каталозі і книжці "Cossacks Crossing the Himalia" тому, що в малюнку представлений отаман Гамалія з чотирма козаками в чайці на розгуляному морі. Без сумніву, композиція запозичена з ілюстрацій Кобзаря, але виконання типове для праць Стрика. Між портре-

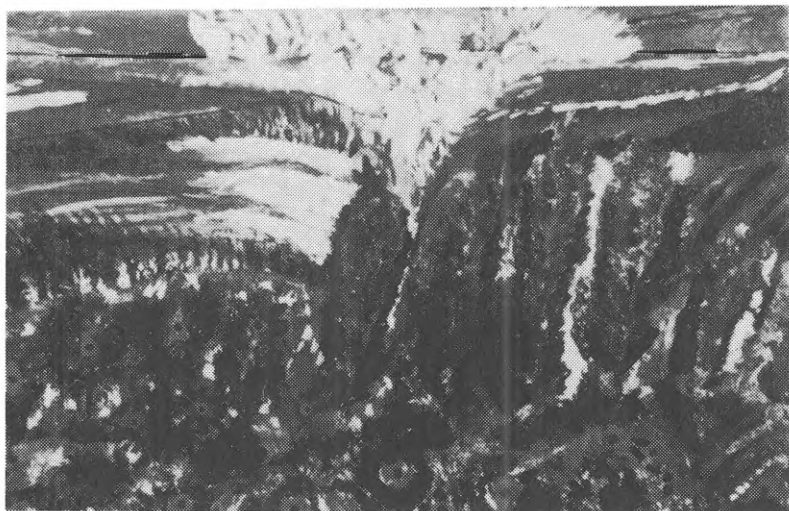
Дмитро Стриєк, *Вояк на сторожі на військовому цвинтарі* (1980).
(Світлив З. Гаусер)

тованими декілька зображень дівчат і жінок в українському одягу, як, наприклад, *Канадська національна українська виставка в Саскатуні* (1974), *Жінка з Буковини* (1977), *Українська дівчина* (1980). Це доказ зацікавлення Стриска українським фольклором та вияв прив'язаности до української вишивки та одягу, які йому рідні не тільки як спомини минулого, але й як частина його життя в Канаді.

Дмитро Стриск, *Стояк з квітами* (1976)

Ці картини не можна вважати тільки ностальгічними образами батьківщини, тому що представляють вони не жінок у боршівських одягах Стрискового села, а радше одяг, типовий для концертних виступів в Канаді. У картині *Фармерка* (1979) бачимо в центрі жінку у вишитій сорочці та спідниці, дуже узагальнені, що кольоритом і кроєм нагадують Закарпаття. Стриск зображує жінку на тлі відкритого вікна та в оточенні фрагментів вишиваної скатертини, квітів, горобини і блакитної стелі, вкритої хмарками. Вертикальність і

Дмитро Стриєк, *Краєвид з квітами* (1979)

неясність простору, як і нутра хати і двору, надають картині невинної чарівності. Чи це картина молодости на Україні, чи вияв баченого в Канаді — невідомо, хоч по лякованих на червоно нігтях на руці жінки можна б здогадуватися, що це образ пережитого вже тут. Без сумніву, портрети — улюблений жанр творчости Стриєка, хоч мистець стремить до натуралістичного зображення, його портрети не є фотографічними подібностями, а радше винахідливими трансформаціями баченого, що вміло передає характерні риси обличчя і поставу портретованого. Крім вже згаданих портретів з українською тематикою, на виставці представлені знамениті портрети *Королеви Єлизавети II*, *Папи Івана Павла II*, *Маргарет Тачер*, письменниці *Габрієл Рой* та відомого канадського адвоката *Рой Мекмиртрі*. Це портрети, виконані на підставі знімків, бачених у журналах та газетах.

До портретного жанру можна б зачислити також картини *Православний єпископ* (1977) і *Єпископ* (1982). В обох працях Стриєк передає багатство церковних риз ліричними акордами темно-червоних, золотих і синіх тонів, які нагадують абстрактно-експресіоністичні композиції 1950-их років і вповні витримують детальне збільшення.

Релігійна тематика Стриєка також проявляється в малюнках Ісуса Христа та Божої Матері. Крім спроб вбачати впливи української ікони в цих працях мистця, такі картини як *Ісус в городі* (1980) чи *Христос* (1981) радше нагадують у поставі Ісуса релігійні

Дмитро Стрисек, *Тарас Шевченко* (1981)

люстрації, досить розповсюджені. Ритм сидячого Ісуса Стрисек дуже вдало повторює у майже абстрактних пасажах городу, перетворюючи бачену натуралістичну репродукцію в цікаву картину — кольористично і композиційно. В малюнках *Мадонна і Дитя* (1977) та *Божа Мати* (1984) Стрисек запозичує композицію Марії з Ісусом типу ікони Вишгородської Божої Матері, але створює свій власний узагальнюючий образ, побудований на ритмах кольорів і закруглених формах. Варто пояснити, що Стрисек користується не тільки фарбами, призначеними для малювання картин, як, наприклад, олії, акварелі, акрилік. Він користується фарбами, якими розмальовують моделі авт, т. зв. "флюоресними" фарбами, уживаними для реклами, ляком до нігтів, кресками, ручкою-кулькописом та іншими матеріялами, що створюють потрібний ефект.

Початкові праці Стриска позначені більшими деталями, декоративністю і рисунком. Пізніші більш свобідні, можна б сказати, спонтанні у виконанні. В них втрачається лінійність в користь соковитого відчуття матеріялу фарби.

Палітра Стриска особливо насичена у майже абстрактних малюнках квітів та краєвидів. У картині *Золота квітка* (1981) центральне місце займає рослина, яка промінює пурпурово-червоними кольорами і блискучими барвами бронзи, підсиленими чорним і різними відтінками синього, які переплітаються так, що

втрачаються переходи від рослини до тла і навпаки. В картині *Рожі* (1984) вся поверхня вібрує чистими червоними і синіми барвами з додатком помаранчевого, зеленого та чорного кольору. У малюнку *Квіти* (1984) Стрієк проявляє ліричне відчуття ліній, яке в поєднанні з відтінками сірих, зелених та червоних тонів передає неповторний образ обдарованості та винахідливості мистця.

Відчуття співвідношення кольорів, форм та площин надзвичайно майстерно проявляється у його краєвидах. У всіх трьох варіантах *Гори з квітами* мистець затримує горизонтальність композиції з центральним заглибленням у формі "V", але не повторюється. В картині з 1978 року можна розпізнати частини краєвиду, але в другій картині з 1979 року небо, гори і квіти представлені майже абстрактно-експресіоністичними пасажами рожевих і сіро-перлистих нюансів барв. У третій версії з 1980 року кольори більш насичені, а форми чіткіші, напіваабстрактні і повторюються ритмічно. Мінімальними засобами приглушених кольорів та діагональних площин у картині *Прерії* (1982) Стрієк передає відчуття простору канадських степів. Тільки стебла трави на передньому пляні стримують картину від тотальної абстракції.

В картинах останніх років, як, наприклад, *Дорога веде вгору* (1985), *Черешні в городі* (1986) чи *Тюльпани* (1986), помітний нахил до майже безпредметних композицій, побудованих на кольорах, ритмах і фактурі. Образи більш узагальнені, виконання спонтанно-свобідне, менш фігуративне. Відчувається відхилення від дійсності цього світу і перехід у світ уявний, позачасовий, душевний.

Цілком слушно Миллард не вважає Стрієка наївним мистцем, хоч в його творчості пробиваються деякі типові малярям-примітивістам риси, як брак традиційних технік вживання фарби, відсутність перспективи, фронтальність та орнаментальність. Подібно до інших мистців-самоуків, як француз Енрі Руссо або українка Катерина Білокур, Стрієк виходить поза обмежуючі рамки народного мистця-самоука. Це особливо помітно в його неповторних застосуваннях кольорів та цікавих розв'язаннях проблем композиції. Стрієк думає і дихає чистими, пульсуючими барвами, непередбаченими контрастами та гармонійними акордами тонів. Майже кожна частина його кращих картин витримує відокремлення і збільшення, що є ознакою завершеності мистецького твору.

Торік Стрієкові сповнилося дев'ятдесят років, але він не перестає працювати. Цікаво, що його картини не повторюються сюжетно ані у виконанні. Стрієк нікого не наслідує, він інтуїтивно відчуває колір, композицію, образи. Винахідливість, свіжість картин та енергію Стрієка можна тільки подивляти і бути гордим з мистецьких досягнень цього талановитого, обдарованого творчого візію українського мистця з Канади.

УКРАЇНСЬКА ІКОНА: ЖИТТЯ ДУХУ І ЖИТТЯ ЛЮДИНИ

Дмитро Степовик

Що таке ікона?

У перекладі з грецької це означає просто "образ", "зображення". Але ми так часто вживаємо слова "образ" і "зображення", що в глибині свідомости протестуємо проти ототожнення ікони з цими поняттями. Ми бачимо в іконі надобраз і надзображення. У нашій мові слово "ікона" піднялося над його грецьким першозначенням. І на це є свої причини.

Усі види і жанри українського мистецтва зазнавали постійної еволюції. Одні зникали, щоб зробити місце іншим. Другі перетворювалися. Треті розгалужувалися. Ікона ж у своїй сутності лишилася незмінною упродовж 1000 років. Це найстарший жанр українського малярства, який, незважаючи на всі атаки проти нього, залишився вірним своїй ідентичності. Цю здатність жити дехто пояснює незвичним консерватизмом іконопису, нібито закладений в іконі тенденції муміфікації. Проте історія доводить, що причина не в консерватизмі. Бо зникали з обр'ю мистецтва як "ліберальні" жанри, так і "консервативні", а ікона лишалася. Більше того, розмови про крайній консерватизм стосовно української ікони знову ж таки не підтверджується історичними фактами.

Сам процес утвердження іконопису на наших землях — це боротьба нав'язуваного консерватизму з незборимим прагненням до змін, до оновлень і виявів власного бачення першообразів християнства. Хіба не є фактом, що візантійські греки не довіряли малярам Руси і воліли привозити до нас свої ікони, стверджуючи, що їх намалював сам євангелист Лука? Хіба не на цьому ґрунті виникали конфлікти між константинопольськими контролерами-візитаторами і київськими, чернігівськими та іншими ієрархами? Та й після 1453 року переможені "ромеї", нахмуривши брови, підозріло вдивлялися в мальовила українських майстрів, чи нема там якоїсь крамоли.

Простежуючи далі обставини розвитку іконопису, ми упродовж кількох століть чуємо й читаємо нарікання на "малоросійські єресі" в іконописі, на відступи, зради і на безнастанні впадання наші у "страшний гріх" латинства. І ось коли ці вигадані відступлення й гріхи досягають уже, здавалося б, нестерпної стадії в середині XVII

Запис доповіді, виголошеної в Інституті св. Володимира в Торонті 26 лютого 1988 року.

століття, на наших землях з'являються два східні ортодокси — антіохійський православний патріярх Макарій та архидиякон Павло з сирійського міста Алеппо, які своїми висловлюваннями й записками про українську ікону й українське мистецтво взагалі плутають усі карти церковних прокурорів. Павло веде щоденник, але висловлює в ньому, певна річ, не тільки свої думки, а й погляди високого ієрарха, якого супроводжував. Не тільки глибоко знаючи іконопис, а й відчуючи його трансцендентальну суть, Павло Алеппський, напевне, відразу помітив би ересь, скочування української ікони до простої ілюстративності, зачеплення її світськими, мирськими елементами. Проте нічого подібного не відбулося. Павло в захопленні від усього того, що побачив на Україні разом з патріярхом. Він не лише не констатує якоегось відступу, а навпаки, вважає досягнення іконописців найвидатнішими серед усіх країн східнохристиянської обрядовості. Павло Алеппський дає собі звіт з того, що малярі країни козаків опанували засоби, аналогічні тим, що їх використовували франкські та ляшські майстри (що в його устах мало б означати мистецтво Заходу), але не бачить у цьому жодного гріха. Описуючи окремі ікони, наприклад, образ Богородиці-Одигітрії з Василькова, або цілі іконостаси (Успенського собору Києво-Печерської лаври, Софійського собору, Густинського монастиря, храмів Василькова, Прилук, Трипілля), Павло Алеппський вишукує найзвучніші епітети, аби описати їх красу, впливову силу й духовну суть.

Жоден місцевий патріот не залишив подібних оцінок, як цей далекий чужинець, якому, за логікою речей, мусіло б бути глибоко байдуже або навіть вороже все те, що роблять ці наддніпрянські слов'яни з їх малозрозумілою психологією і дивним способом життя.

А зміни тривають і далі. Критики (внутрішні й приїжджі) хочуть бачити в українському іконописі тільки їм одним прийнятні моделі. Проте він розвивається не за персональними побажаннями, а за внутрішньою логікою святости, як вона розуміється народом і в'яжеться з його традиціями та способом думання. Не похмура аскетичність, але і не секуляризація. Не впадання у трагізм, але й не безжурна веселість. Ікона на Україні навіть у найскладніші періоди історії не стає полем вияву полярних почуттів і екстремальних ситуацій. Тоді виникає запитання: то чим же вона стає у XVII—XVIII століттях, після закінчення так званого "клясичного" періоду її розвитку? Може, трансформується до портретного жанру, стає додатком світських мистецтв? Чи споріднюється з церквою, яка, ставши державною, не є ні холодною, ані гарячою?

Якби щось подібне сталося, ми побачили б кінець ікони ще в ту епоху. Дехто, між іншим, так і вважає: барокко і клясицизм убили ікону. Але це знову особисті, суб'єктивні трактування. Якби вона

Волинська Богоматір. Кінець XIII — початок XIV ст.
(Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві)

була вбита тоді, якби з неї був вигнаний дух святости, то навіщо було б убивати її ще раз у XX столітті?

Ікона живуча, як саме життя. Усі спроби нанести їй удари не були успішними саме завдяки її "пластичності", здатності зливатися з народом, виявлятися в найрізноманітніших формах народної духовности й народного мистецтва. Цікавий факт. Коли Святіший Синод прийняв відомі ухвали щодо уніфікації церковного будівництва й церковного малярства на всій території Російської імперії (початок XIX століття) на базі академічного мистецтва, на Україні набуває незвичайного поширення народний іконопис. Він був спонтанний, ніким не інспірований. Інтуїтивно, за внутрішньою спонукую народ відчув пониження духовної наповнености в

академічній іконі, і, щоб зберегти високий стандарт, розвиває своїми силами і своїми засобами традицію духовної ікони. Народним іконостасом стає хатня полиця, царськими воротами — домашня ікона у найвиднішому кутку хати.

Це зовсім не означає, що народний іконопис не розвивався до XIX століття. Його розвиненість у давніші періоди підтверджується великою кількістю збережених пам'яток, описаних багатьма авторами, найґрунтовніше досліджених Павлом Жолтовським. Є підстави думати, що народне малювання святих розвивалося паралельно з професійним в усі періоди писання ікон, включаючи й Київську Русь. Але такого масового прихилення народу до неофіційної ікони, як у XIX столітті, ми, здається, не спостерігали ніколи раніше. Ледве не кожне село мало свого іконописця. Ідеалом українського селянина, ремісника, кустаря і робітника не є ікона, "яку робили колись", а ікона, "яку ми любимо". Зрозумілість, доступність, а найбільше — любов стають кращим оберігачем традиції і вираженням духовності.

Ясна річ, таке масове захоплення іконописом засуджувалося офіційною церквою. Богомазів ловили, переслідували, цькували. І все ж традиція збереглася до XX віку — і саме вона заховала найпримітніші ознаки духовності, з яких починається новий період відродження ікони у наші дні як в Україні, так і в країнах проживання української еміґрації, в тому числі і в Канаді. Цьому новому відродженню передували жваві дискусії на різних рівнях — від нарікань на "нешасне барокко, яке зірвало нитку традиції і почало процес нищення того, що було наше" (митрополит Андрей Шептицький), до задоволеного потирання рук від перспективи того, що всі ікони будуть викинуті на смітник історії разом з рештками релігійного фанатизму. Знову крайності. Отже, знову віддалення від істини. Сьогоднішній стан розвитку іконопису не можна охарактеризувати однозначно, бо він різний не тільки в різних країнах поселення українців, а й у самій Україні. Цей процес шойно починається і по ньому не можна робити остаточних висновків. Але попередня тенденція вловлюється доволі прозоро: перед українськими іконописцями — три пласти традиційного іконопису, до кожного з яких в одних більші, в інших менші симпатії (і — відповідно — антипатії), але з усіх трьох пластів черпається своя дешиця духовності.

Може, десь і заховується український іконописець, який бере собі за взірць сербську, болгарську, румунську, грецьку, білоруську чи яку іншу ікону, не зв'язану з українською традицією. Принаймні, я таких не знаю. Хоч не виключаю, що такі можуть бути. У переважній же більшості випадків спостерігаємо увагу до згаданих трьох пластів, трьох джерел іконопису, витвореного у різні віки на власному етнічному терені.

Богоматір Одигітрія. XV ст.
(Львівський музей українського мистецтва)

Що це за пласти?

Перший пласт обіймає кінець X — середину XIII століть, коли ікона була "даністю" і вкоренялася у язичницькі ґрунти Київської Русі разом з іншими атрибутами східнохристиянської церкви й обрядовості. Жорстока буря з Азії у вигляді монголо-татарської Золотої Орди була послана нам, щоб перевірити, наскільки глибоко вкоренилася ця "даність". Іспит було витримано на "відмінно": дерево втратило усю крону, але стовбур і коріння вистояли неситно!

І це виразно показує другий пласт іконопису, невіддільний від історії пізнього середньовіччя — XIV—XV століття: іконопис зберігає візантійсько-старокиївську генезу, але на ожілому дереві виростають нові галузки. Це вже не візантійська, а післявізантійська доба. Правда, Візантія ще існує, але культурне відділення від неї вже відбулося. XVI століття знаменує завершення цього відділення. У ньому намічаються тенденції наступного, третього пласту —

ренесансно-бароккової ікони, яка виклика́ла і продовжує викликати дискусії щодо своєї природи, але яку народ визнав у ту епоху найбільш українською.

Усі три пласти настільки самобутні й неповторні, що змогли забезпечити життєздатність іконопису у ХІХ—ХХ століттях, які, хоч і не становлять четвертого пласта через відсутність оригінальності, але є цікавим трактуванням і переосмисленням трьох попередніх. Як у народному, так і в професійному річищах іконопису ХІХ—ХХ століть бачимо стильову, іконографічну й духовну амплітуду колихань в межах виробленої у Х—ХVІІІ століттях спадщини — від візантинізму до пізнього барокко. Може, комусь хотілося б, щоб візантинізм дожив донині, а вироблені VII Вселенським собором стандарти іконопису 747 року ніколи не мінялися і не доповнювалися. Але ж чи це можливо, коли і в космосі, і на землі, і в людині не спиняється рух? Чи ж може він спинитися у мистецтві, яке покликане бути носієм найістотнішого, і яке вічне й незмінне витлумачує усім розмаїттям форм, ліній і фарб, притаманних творчості? Плюралізм і можливість вибору надані нам матір'ю-історією. А ми хочемо "диктатури" однієї системи творчості, жадаємо відчухнути галузки з живого дерева мистецтва. Все є наше, бо творилося не 10 днів, а 10 віків. Творилося не одним двором і не одним селом; не Київщиною однією, не Галичиною, Буковиною чи Закарпаттям, а соборно — усім народом — безкінечно розмаїтим у частковостях і єдиним по духу.

Часто можна почути, що ікона Київської Русі являє собою взірець високої духовності; що сама вона — то життя духу. І важко з цим не погодитися. Але коли це мовиться чи пишеться для протиставлення, для нав'язування думки, ніби післямонгольська українська ікона вже позбавлена такої висоти духовної наснаженості, то це є суб'єктивізм. Найдавніша ікона нашої землі мала виняткове значення у межах своєї доби. Її впливова сила вузько цілеспрямована: це ікона-євангеліс, ікона-молитва, покликана зворушити, відродити, підняти з пороку серця язичників. У ній справді міститься величезне узагальнення — усе Святе Письмо в його сконцентрованій ідеї про відкуплення людини. Істотне значення має постулат "даності" перших ікон на нашу землю: ікона "Успіння Божої Матері" дана самою Марією, яка чудесним чином явилася духовно перед малярами, що направлялися до Києва, і вручила їм ікону. Передача відбулася у Влахернському храмі в Константинополі. Про це нам оповідає новела з Києво-Печерського Патерика.

Звернімо увагу: небо дає Києву навіть не образ Ісуса Христа, не Трійцю, а Марію в момент її Успіння, за яким слідує її чудесне взяття на небо. Яка наука дітям і онукам вчорашніх язичників: ви теж були вмерли, а тепер воскресли! Ви теж з тієї ж плоті, що й

Юрій Змісловець XIV ст.
(Львівський музей українського мистецтва)

Марія, — погляньте, що з вами може статися! "Даними" виявляються й інші ікони, наприклад, Вишгородсько-Владимирський та Белзько-Ченстоховський образи Божої Матері. Ні, вони не просто привезені, вони якраз "дані" згори! Над ними сяє ореол тисячолітньої давности, вони приписуються пензлеві самого свангеліста Луки.

Не треба забувати, що доба Хрещення Київської Русі-України співпала з утвердженням культу Марії як у східній, так і особливо в західній гілках християнства. Поширення Богородичних ікон, змалювання Марії у найвидніших місцях храмів (згадаймо Марію-Оранту у Софійському соборі в Києві) було актуальною проблемою: ще не засіяна богословськими ученнями Русь була прекрасним

полем для вивірки: як народ-прозеліт сприйме цю актуальну концепцію християнства?

Розрахунок був точний: Русь мала багато князів, земель і чвар, але в ній гостро відчувався дефіцит милосердя. Образ Марії з Дитям на руці, на лоні, з піднесеними руками, якими вона неначе хоче обняти усіх, хто приходить до неї, навіює людям почуття правдивої людяности, добра й любови. Оранта з Софії Київської стає улюбленим образом іконописців на всіх обширах держави, куди дійшло християнство. Тому Оранта знаходить багато наслідувань: до нашого часу дійшло одне — ікона "Велика Панагія" із Спаського монастиря в Ярославлі (XII ст.), що відзначається тією ж витонченою кольористичною і лінійно-мальовничою градацією, що й мозаїка в Києві.

Головний храм Київської Русі мав вирішальний вплив на становлення й розвиток іконопису у державі. Збережені ікони так чи інакше стильово й іконографічно тяжіють до мозаїк і фресок Софії Київської. Дається взнаки ідея єдиноначалія, єдиного взірця і єдиного прикладу, постульована греками. Місцеві мистці не знають альтернативної іконографії і якогось іншого стилю письма, крім тих, що їх привозили й стверджували греки. Юрій-воїн кінця XI ст. несе в собі стиль софійських фресок. Як і численні святі, змальовані на стінах собору, він випромінює водночас суворість і лагідність, напружене вглядання і непогасну любов. На цих контрапунктах будується психологізм майже кожної ікони. Святі неначе знаходяться між двома світами — світом жорстокости, крови й сліз — і світом невимовної духовної насолоди й любови. Така схема пронизує ікони перших київських мучеників Бориса і Гліба, так змальований архангел, волосся якого відсвічує золотом небожителя, але очі по-земному тужливі й сумні.

В рамках грецького канону письма й регламентованої іконографії наші давні майстри домагаються віртуозної технічної вправности, як, наприклад, Аліпій та його учні, які оздоблювали Успенський собор Києво-Печерського монастиря. Вони опановують абетку символіки кольорів, а сам процес писання ікони, починаючи з приготування дошки і кінчаючи вкриттям написаного оліфою, — перетворився на священний ритуал, супроводжуваний молитвами і службами.

Монголо-татарська навала, при всій її раптовості, несподіваності й страхітливій руйнівності, сприяла, як це не парадоксально, швидкому поширенню християнства і виникненню льокальних осередків храмовлаштування й іконописання. Князі залишили народ. Зникли міражі, люди почали більше покладатися на допомогу вищих духовних сил, що й сприяло зростанню духовности в суспільстві і духовности в іконі. Потреба в ній відчувалася не лише у містах, де були єпископські катедри, але й по селах. Високо-

Ілля Бродлакович, *Архангел Михаїл*. XVII ст.
(Ужгородська картинна галерія)

мистецькі твори іконопису від похмурої доби монголо-татарського ярма часто заховалися саме у сільських церквах. Розорена і розтерзана країна молила і про заступництво, і про визволення від навісного ворога. Єдине князівство, що витримало натиск монгола і збереглося, — Галицько-Волинське, — бере на себе роль охоронця й продовжувача традицій великокнязівської доби в літературі й мистецтві. На західні землі з'їхалися мистці з наддніпрянських князівств і, об'єднавшись з місцевими, витворили нове мистецтво. У ньому ясно звучить врочиста нота київського малярства, але водночас пробиваються назовні виразні місцеві риси: тяжіння ікони до декоративності, своєрідна "геометризація" постатей, милування округлими або лінійно-площинними формами.

Якраз у ділянці ритміко-ладової системи виразно простежу-

ється зв'язок ікон XIII—XV століть з українським народним мистецтвом. Як і в різьбі та вишивці, ікона вражає дивовижною ритмікою ліній, які мають одне спрямування, кути зламу, чисто декоративну черговість та повторюваність. Погляньмо, як виразно геометризовано коричнево-червоний мафорій Луцької Богоматері! Її сумний лик наче вписаний у багатокутник з прямими чи легко зігнутими сторонами. Чотири великі квітки на мафорію наче розташовані у фігурі ромба, а трактування бганою нагадує карбування. Також і одяг маленького Христа, особливо його кремова сорочечка з квітками, ясно вказують на інтенсивне проникнення мотивів народного мистецтва в ікону.

З другого боку, ікона з образом св. Юрія, який проколює змія, дає нам взірць ритміки площин. Золото, червіль, брунатність і чорнота сплелися тут у килимову композицію. Червоний плащ і червоний чобіт дають ідеальний кут, перетятий знизу горизонталлю чорного коня. Кінь цілковито силуетний, наче вирізаний з чорного паперу, як народна витинанка, а тонкі червоні смуги на спині й голові, імітуючи попону й узду, ще більше посилюють декоративний лад ікони.

Ці вкраплення мотивів народного мистецтва аніскільки не послабили монументалістської снаги українських середньовічних ікон, через яку найкраще пізнається їх духовність. Драма народного життя передана в символах, але передана конкретно й точно. Сила молитви, виражена через образ Богородиці з Луцька, така ж велика, як і у Вишгородсько-Владимирській іконі. Вона, здається, навіть ще виразніше підкреслена невимовно-сумним малюнком очей з набряклими від сліз повіками. У чудовій іконі з села Станілія втілена молитва-надія на визволення від змія, на його загибель і на перемогу правди. Тільки ідея свободи зумовила дивовижний лаконізм цієї ікони, звільненої від усяких супровідних сцен, властивих цьому сюжетові. Автор ікони сміливо пішов на порушення того, що велів канон: щоб при сцені убивства змія були мешканці міста. Як і в молитві, тут залишено тільки суть, забрані усі деталі. Як у ранніх українських думах, плач і розпука, чорнота й кров жертв переростають в надію.

Фундаментальною рисою українського малярства пізнього середньовіччя є започаткування українізації ликів святих. На це не було й натяку в іконі, фресці та мозаїці великокнязівської доби X—XIII століть, в яких безроздільно панувала іконографія етносів східного Середземномор'я. І ось на зміну коричневим ликам, довгим носам та великим очам починає утверджуватися новий лик святої людини, ближчий слов'янському розумінню людини. Думка, що це прийшло до наших мистців з мистецтва західних країн, зокрема, з Італії, невірна. Хоч іконописці України мали безпосередні контакти з центрами розвитку мистецтва на Заході,

Деїсус. Ікона з церкви в селі Березна. Друга половина XVII ст.
(Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві)

але вони не зв'язали свого іконописання з релігійними картинами Італії, Франції, Польщі чи якоїнебудь іншої західньої країни. Українізація ликів виникає на місцевій основі, з ініціативи самих іконописців, іноді — всупереч грецьким ермініям, тобто правильникам малярства.

Типовим прикладом іконографічної орієнтації на український тип обличчя може бути Богородиця Одигітрія з села Красова поблизу Львова. Вона намальована наприкінці XV століття. Не віддаляючись від загальноприйнятого лику Богородиці (у неї миндальні асиметричні очі, шнуркові брови дугами), в рисах уст і носа, в овалі обличчя простежується тип української жінки. Usta

побільшені й увиразнені, особливо верхня губа зафіксована не тільки червоною рисою, а й тонким чорним краєм-обводом. Ніс не довгий, горбочок посередині незначний, помірний, а крила носа більші, обведені чіткою лінією. Звертає на себе увагу і така обставина, як посвітління лику. З густого вохристого, темнуватого, наче сильно засмаглого на сонці, — обличчя стає ніжнішим, світло-оливковим, а посередині щік — червонястим. Цей колір щік матері надає образу більшої веселости, але наліт суму-моління залишається. Цікаво також і те, що висвітлення на шиї й під очима зроблені не конче для того, щоб окреслити осяжну форму, як це було у давніших іконах, а й для підкреслення природного кольору шкіри: висвітлення не білі, не жовтаво-вохристі, а рожеві. Може, ці деталі ще незначні, але вони є симптомом, який у ренесансно-бароковій іконі XVI—XVIII століть стане тенденцією.

Ще однією особливістю української ікони пізнього середньовіччя (XIV—XV ст.) було закінчення оформлення композиції ікон у просторі храму. Ідеться про кількарусний іконостас, який розвивався од вівтарної перегородки часів Київської Русі. Поступово перегородка подвоїлася, потім потроїлася вгору, закривши від богомольців вівтарну частину храму. Іконостас набув функції завіси у храмі, але не для того, щоб відділити вірних від престолу, а щоб наблизити їх до нього — через посередництво образів святих. Ідеологія іконостасу віддзеркалює зрослу роль ікони, як зображальної молитви і як Святого Письма в ликах і постатях. З побільшанням іконостасу досягаються дві цілі: догматична й естетична. При неможливості забезпечити кожного християнина окремо текстом Святого Письма, іконостас стає "наочною Біблією". Вірні дізнаються з нього про основні персонажі Старого (пророчий чин) і Нового (євангельські образи) заповітів. З цієї точки зору не завжди логічні звинувачення протестантів на адресу християн традиційних церков, що ікона і іконостас розвивають у християн ідолопоклонські тенденції. Ікона є тим же, що і Біблія, лише розрахована на візуально-естетичне сприйняття. Ікона залишається також "зримою молитвою", бо подає зразок молитви і заохочення до молитви.

І ця догматична природа іконостасу (як Біблії, як молитви і як історії церкви) відбита в його розташуванні, конструкції, композиції. У XV ст. український іконостас виростає до трьох ярусів. Надалі кількість ярусів зростає до чотирьох-п'яти-семи, але в XV ст. переходить лише на три. І то є основа представництва ікон у храмі. Неодмінними частинами першого ярусу є царські ворота, дияконський вхід та щонайменше чотири ікони намісного ряду: Ісуса Христа, Богородиці з малим Христом, Івана Хрестителя та святого, на честь якого названо храм. У XIV—XV століттях найчастіше цією четвертою іконою був св. Микола-чудотворець. Царські двері були

*Покрова. Ікона з Київщини. Друга половина XVII ст.
(Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві)*

тоді ще не різьблені, а з XVI ст. стали ажурно-різьблені. На них були 4 образи євангелістів і сцена Благовіщення: окремо Діва Марія і окремо архангел Гавриїл. Над дверима розташовувався "Нерукотворний образ" з ликом Ісуса Христа і двома ангелами. Пізніше над царськими дверима почали вивішувати зображення "Тайної вечері" — символу Причастя тілом і кров'ю Ісуса Христа.

Другий ряд іконостасу — апостольський, третій, найвищий, — молільний, або Деїсусний (від грецького слова *деезіс*, тобто моління): Ісус Христос сидить на троні як цар неба і землі, а обабіч нього просять за рід людський Божа Мати та Іван Хреститель. По обидва боки від ікони Моління були ікони чинів: архангельського,

святительського і зображення популярних у даній місцевості святих: Дмитра, Юрія, Бориса, Гліба, Антонія і Феодосія Печерських тощо.

У XVI ст. між намісним і апостольським ярусом різьбярі іконо-стасів влаштовують ще один ряд — 12 великих річних свят. У різних районах України його називають то святковим, то двонадесятим, то празниковим. Мова йде про зображення Христологічних (Господських) і Богородичних свят: Різдва Діви Марії, Введення Марії в храм, Благовіщення, Різдва Ісуса Христа, Стрітіння, Хрещення в Йордані, В'їзду до Єрусалиму, Воскресіння Христа (за візантійською традицією — як сходини в пекло для визволення праотців), Вознесення, Зіслання Св. Духа, Преображення Господнього, Успіння Богородиці.

Якщо дозволяв простір над намісним рядом, до 12 перелічених свят додавалися ще й інші, наприклад, поширені свята Покрови, Воздвиження Чесного Хреста, Жінок-Мирносиць.

Окремо хотілося б сказати про свято Покрови. Воно виникло у Візантії і пов'язане з чудодійним захистом Константинополя від нашестя ворожих орд. Марія-матір накрила люд тканиною — покровою — і місто було врятоване. Ця оповідка відповідала українській ситуації, де не бракувало нашесть і гвалтів. У різні періоди історії народ обирав оборонців: Марію-Оранту, Марію-Одигітрію, Дмитра Солунського, Юрія-Змієборця. У XVI—XVII ст. набуває великого поширення свято Покрови. В одному Києві на честь цього свята найменується близько 10 Покровських церков або престолів у церквах (що мали якесь інше найменування). Малярі зображають Марію не тільки на небі, серед хмар, а й просто у церкві, серед вірних. Вона вкриває усіх присутніх омофором, люди стоять поряд з нею. Іноді це історичні особи, наприклад, гетьман Богдан Хмельницький чи хтось із козацьких полковників, прославлених хоробрістю, чи тих, що відзначалися благочестивістю й набожністю, як от, лубенський полковник Леонтій Свічка.

І в цьому зближенні першообразів християнства з людністю виникає третій пласт традиції в історії українського іконопису. Постаті святих стають цілком осяжними, одягненими у ті ж строї, в які одягалися люди. Завершується українізація ликів. Візантинізм розуміється як схема, як оболонка; святі такою мірою зближуються з людьми зовнішньо, що зникає відчуття відстані між недосяжним, здавалося б, небом і очевидним світом.

Науковці розділилися в оцінках української ренесансно-барокової ікони. Одні писали, що вона повністю стала світською "картиною" на іконний сюжет і, отже, втратила свою духовну суть. Інші, відкидаючи візантинізм як нібито нав'язане явище, побачили в іконі XVII—XVIII ст. носія українського естетично-духовного ідеалу. У цих розходженнях виражені не тільки стилеві, а й світоглядні позиції їх авторів. І ренесансна, і барокова ікона не втратила

зв'язку з першообразами християнства, зберігши східну трансцендентність, літургічність, церковність — і це основне. Змінилася її естетична наповненість, стильова зорієнтованість — це також важлива зміна, але все ж таки часткова. Не треба забувати, що ікона — це не тільки атрибут церкви, але й твір мистецтва. Хіба ми не прийняли старих соборів і церков, коли вони у XVII—XVIII ст. "одяглися" в нові шати і дістали грушовидні бароккові куполи? Чи ж перестав бути купол символом неба після того, як сферичні бані балкано-візантійської форми набули в XVII—XVIII ст. складнішого профілювання і вибагливіших кривизн?

Ренесансна й бароккова ікона витворена тими ж мистцями, які працювали в інших жанрах малярства, наприклад, у портреті. Були, звичайно, і "чисті" іконописці, але і їх мистецтво відповідало вимогам часу. Гармонійна різьба іконостасів доби Ренесансу вимагала відповідних мальовил. Пружні аканти й соковитий виноград барокково різьблених рам мали продовжуватися у золочено-тиснених іконах, у постатях і ликах святих, їхніх строях. Введення елементів сучасності в ікону (наприклад, архітектури, інтер'єрів, прикрас, одягу) з усіма підставами пов'язується з посиленням реалізму в малярстві взагалі, і в іконописі зокрема (Іларіон Свенціцький, Віра Свенціцька, Павло Жолтовський, Володимир Овсійчук, Святослав Гординський). Але хіба нереальна сама ікона? Хіба в позареальному світі жили святі? Заміна атрибутики, запровадження нових стилів, засобів, інтонацій при проголошенні вічних істин буття не тільки не перешкоджають цим істинам, а роблять їх ближчими до нас, до життя.

У другій половині XVII і в першій половині XVIII ст. на західніх землях України жили й творили два мистці, які досконало володіли мовою стилю барокко і вільно застосовували цю мову в іконописному мистецтві. Вони створили разом з помічниками та учнями по кілька іконостасів. Узяті з щоденного життя речі вони без страху й остороги вводили в ікони, а українізацію ликів вважали, судячи з їхньої творчої практики, бажаним явищем. І, незважаючи на це, ми знайдемо небагато зразків іконопису в усій історії українського малярства, рівних за силою духовності, збудженості релігійних почуттів — їхнім іконам.

Мова йде про Івана Рутковича і Йова Кондзелевича, які репрезентують галицько-волинське малярство доби. Обидва вони застосовували такі характерні для стилю барокко засоби, як осяжна й масивна форма, контрастні сполучення кольорів, світла й тіні, напруженість, рух. На зміну статичності давньої ікони, котра виражалася в позах непорушного стояння святих, Руткович і Кондзелевич вводять активність, динамізм, показують святих у русі й дії. Користуються вони і прийнятими у їх час засобами психологізації, замінивши безстрашний лик — іншими, сповненим переживання,

душевного поруху. Відмовившись від площинності й елементів зворотної перспективи, притаманних старій іконі, вони передають розгорнений углиб простір засобами лінійної та плянової перспектив. У їх іконах чудово відчувається матеріяльність речей — твердість дерева, полиск шовку, м'якість бганоку, — натомість "тіні" речей у так званій "клясичній іконі". Лики архангелів з Богородчанського іконостасу Кондзелевича сяють красою, висвічують добротою і лагідністю; погляди — привітні й життєрадісні.

Змін багато; відступи від багатовікового канону письма — очевидні. Але питання полягає в тому, чи знецінили вони іконність в іконі, чи, навпаки, ствердили її? Ієратизм ікони, виражений у її духовному зв'язку з християнською вірою, — це щось більше й вище за стиль, іконографію, метод і засіб письма. Інакше, коли було б так, то вся суть ікони була б зведена до набору формальних ознак. Сама ж ідея ікони (як соборності Святого Письма, молитви й історії церкви) полягає в тому, що життя духу в ній не віддаляється, а зближується і сполучається з життям людини.

Ось чому всі три періоди розвитку іконопису на українських землях — великокнязівський, пізньосередньовічний і новочасний (ренесансно-бароковий) — повинні мати в очах сучасників рівну цінність як три ступені розвитку духовності нашого народу. Поділ іконопису на клясичний (тобто детермінований виключно візантійською) як єдино правдивий, і на пост-клясичний (тобто "зіпсований" впливами народного мистецтва і зв'язками з латинським Заходом) як неправдивий, — цей поділ штучний, історично необґрунтований і засадничо ложний. Цей поділ і підвів декого до дивного висновку, що ікона XIX—XX століть — це вже, власне, не ікона, а її подібність. На новітню ікону вказаних двох століть почали дивитися згори вниз, в той час як вона продовжувала розвиватися і робити свою роботу щодо виховання духовності в обездуховленій людині. Лише останнім часом почали "переглядати" ставлення до народної й професійної (клясицистичної — не плутати з клясичною!) ікони XIX віку. Сподіваємося, що справа дійде і до перегляду вартостей ікони віку XX, коли вона, після тяжких нишень, застоїв і занепадів, знову відроджується й оновлюється, як легендарний і безсмертний Фенікс.

ОСТАННЯ З «НЕСКОРЕНИХ»

Валеріян Ревуцький

2 лютого цього року померла в Нью-Йорку на 98-му році життя¹ Олімпія Добровольська — член Молодого театру Леся Курбаса, театру "Березіль" та драматичного сектора Львівського оперного театру, керівник театральної студії в Європі та США (з Йосипом Гірняком), а потім Українського театру в Америці та Театру Слова. З її смертю відійшов останній член трійки "нескорених" березильців: спершу — березильська Мазайлиха Наталя Пилипенко, минулого року один з найславніших березильців Йосип Гірняк, а нині Олімпія Добровольська. Протягом свого життя вона зіграла коло 130 ролей, поставила майже 20 вистав і була неперевершеним майстром мистецького читання.

З Київської музично-драматичної школи ім. Лисенка Олімпія Добровольська винесла любов до мистецького читання, набула техніку акторської майстерності в Молодому театрі Леся Курбаса, поділяла перші роки існування театру ім. Франка і всю історію "Березоля", після арешту розділила свою участь з чоловіком Йосипом Гірняком у театрі Чібію, була акторкою ЛОТ та розгорнула свої педагогічні здібності у Львівській театральній студії, вдалася успішно до режисури в театральній студії в Європі, США та Українського театру в Америці, була ініціатором Театру Слова.

Починала Добровольська акторську діяльність у першій виставі Молодого театру "Чорна пантера і білий ведмідь" В. Винниченка, де виконувала роль Сніжинки, що в драмі є рушійною силою у взаємовідносинах з героєм твору Корнієм (його грав Лесь Курбас). Виставу було виконано в реалістичному пляні з підкресленою

Олімпія Добровольська
(1892-1990)

театральністю у глибоко опрацьованому жесті. Продовженням цього напрямку стала і роля Анхен у "Молодості" М. Гальбе, де вона вже була головною партнеркою Леся Курбаса. Участь її в етюдах О. Олеся (Панночка в "Осені" та Галя "При світлі ватри") були для молодої акторки корисною вправою в драмі настрою. Невеличка роля Труди в "Йолі" Є. Жулавського була для Добровольської чудовою школою в опануванні віршованого тексту, а в комедії Ф. Грільпарцера "Горе брехунові" вона стала перед проблемою відтворення стилю *Commedia dell' Arte* з підкресленим жестом, рухом, інтонацією голосу. Тут їй знову довелося бути головною партнеркою Леся Курбаса. Два тижні пізніше Добровольська виступила в іншому жанрі, граючи символічну постать феї Равтенделайн у драмі Г. Гавітмана "Затоплений дзвін", дотримуючись досвіду з попередньо зіграних етюдів О. Олеся. У виставі "Тартюф" вперше зустрілася з Мольєром (грала ролю доньки Оргона Маріяни), а у виставі "Гріх" В. Винниченка — ролю Ніни ("Муфти"), закріплюючи свій досвід, набутий в попередньо зіграній драмі цього ж автора "Чорна пантера та білий ведмідь". Останньою її ролюю в Молодому театрі була Третя Душа в інсценізації "Великого льоху" в режисурі Леся Курбаса, де відчутні були впливи експресіонізму.

Отож, залишаючи Молодий театр, Добровольська вже була кваліфікованою акторкою з набутою акторською технікою, що могла вільно діяти в різних жанрах: психологічній драмі, романтичній мелодрамі, в імпровізаційному жанрі *Commedia dell' Arte*, драмах настрою і навіть в початках експресіоністичного театру.

Досконалість техніки останнього дав Добровольській "Березиль", де вона хоч і не займала такого становища, як Валентина Чистякова чи Наталя Ужвій і більш перебувала в складі дублерів, але як дублер завжди виступала з успіхом, залишаючи надалі першість за собою і давала своє оригінальне тлумачення ролі. Так сталося з ролюю Зосі ("Сава Чалий" І. Тобілевича), коли здібна акторка Надія Титаренко поступилася в цій ролі перед Добровольською, а в "Хазяїні" І. Тобілевича вона давала зовсім інше тлумачення образу Соні, аніж В. Чистякова. Надалі Добровольська успішно виступила в театрі Чіб'ю, Львівському оперному театрі (найбільш в комедіях Гольдони "Самодури" та "Хитра вдовичка"), в театральній студії в Європі та США, в Українському театрі Америки. Існування театральної студії у Львові відкрило нову сторінку творчості Добровольської — її педагогічну діяльність, а потім прийшло і режисерство. В театральній студії Європи такою першою її працею була драма Лесі Українки "Орґія" (прем'єра 7 вересня 1947), де основним чинником вистави Добровольська зробила слово, а інші компоненти мали тільки підсилювати чи прояснювати його (Леся Українка, взагалі, була улюбленим драматургом

Добровольської). Вистава мала грати словом у різних варіантах: то сягаючи великого напруження, то поміркованого злагодження, підвищення і зниження інтонацій. Після слова на другому місці Добровольська поставила принцип просторовості. Рух був зведений до мінімуму.

У виставі "Примари" Ібсена слово і ритм стали основою її режисури. Психологічні моменти також виявлялися ритмом, образами та інтонаціями, що мали б викликати неспокій у глядача, а актори повинні були творити імпульси до нього... Але справжнім тріумфом Добровольської як режисера визнано виставу "Лісова пісня" Лесі Українки, поставлену вже в Америці. Відповідаючи на запитання редакції бюлетеня Об'єднаної Демократичної Української Молоді в США з приводу цієї вистави, Й. Гірняк сказав: "Режисер Олімпія Добровольська ставить перед собою завдання донести до глядача ідею, яку так блискуче показала Леся Українка в «Лісовій пісні», а саме: людина, яку будні ще не зробили своїм рабом, має нахил до краси, вона тужить за ідеальним. Та життєві будні найчастіше приглушують той «цвіт душі», вбивають щастя, відриваючи від прекрасної природи"...² В успішному доробкові Добровольської як режисера були також вистави "Тартюф" Мольєра, три драми сучасних авторів ("Пересаджені квіти", "Хміль" Діми, "Тайна доктора Горошка" І. Керницького) та "Князівна на горошині" Р. Бюркнера для дитячого театру.

І, нарешті, з ініціативи Добровольської постав Театр Слова з його першою півторагодинною виставою "Мойсей" Івана Франка. Тут вона проявила себе як неперевершений майстер мистецького слова. Сама вона читала текст Азазеля. За "Мойсеєм" пішли її вистави "Вечір Ю. Клена", "Людина і герой" (вистава про Івана Мазепу, монтаж текстів Байрона, Пушкіна, Гюго та Лесича) і "Неофіти" Шевченка. Вистави Театру Слова були не тільки її особистим тріумфом як великого майстра мистецького читання, але й успіхом її учнів в цій ділянці мистецтва.

З іменем Добровольської відійшов майстер мистецького слова інтелектуального читання, яке може служити яскравим прикладом і для багатьох акторів мистецького слова на Україні, де, на жаль, панує псевдоромантична школа мистецького читання з фальшивою патетикою. На щастя, Добровольська залишила по собі платівку з читанням "Народних казок", що буде довго служити як зразок майбутнім майстрам мистецького слова.

1. Коли вийшла книжка Валеріяна Ревуцького *Нескорені березильці* (Нью-Йорк: Об'єднання українських письменників "Слово", 1985), то авторові її стало відомо від Йосипа Гірняка, що Олімпія Добровольська народилася 1892 року, а не 1895, як подано в книжці.

2. *Українські вісті* (Новий Ульм), 24 грудня 1950.

СОЦІЯЛІСТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ ЧИ ЗМІНА ПОЛІТИЧНОЇ СТРУКТУРИ?

Віктор Сабаль

Ставити питання, чи перемаже соціалістична революція Комуністичну партію, як це робить Ю. Бадзьо (*Сучасність*, листопад 1989), можна було б тоді, якби у Радянському Союзі проходила соціалістична революція й коли б існували серйозні суспільні сили з чітко визначеною концепцією побудови нового, післясталінського соціалістичного ладу, у противагу до сьогоднішнього сталінського "соціалізму", чи радше антисоціалістичного сталінізму. Щоб ставити політичні цілі, формулювати політичну і соціоекономічну концепцію для боротьби за новий суспільний лад, треба з'ясувати, що таке сталінізм, які його основні риси, фундаментальні елементи, які тісно між собою пов'язані і творять джерела його існування.

Сталінізм — це не лише терористична система, створена Сталіном і його партапаратом. Це загальна система усіх сфер життя радянського суспільства, історична спроба здійснювати західноєвропейські соціалістичні ідеї у недорозвинутій деспотичній Росії, у відсутності численного і свідомого своїх інтересів пролетаріату, нерозвинутих продуктивних сил, низького загального культурного рівня (жорстокий брутальний терор загонів Дзержинського ще за життя Леніна, жахлива нелюдська поведінка цієї сотисячної армії партійних посіпак у здійсненні насильної колективізації чи радше обезвласнення селян тощо).

Основними рисами сталінізму є: а) абсолютна і безконтрольна влада всесоюзної, централізованої Компартії, точніше партійного апарату, і у висліді брак політичного плюралізму та демократичних структур, необхідних для нормального розвитку суспільства; б) екстремний централізм економіки на базі удержавлених знярядь виробництва, плянована система економіки, в якій міністерства і відомства є властивими господарями і мають право виключного рішення інвестицій, продукції, розподілу, міжнародних торговельних зв'язків, як це правильно сказав Юрій Бадзьо, є дійсними власниками "успільнених" знярядь виробництва. Республіканські уряди не мають права втручатися в роботу відомств, щоб охороняти республіканські інтереси, інтереси населення республіки, навіть якщо б і хотіли (радіяція і радіонукліди загрожують теж їхньому здоров'ю); в) екстремний державний централізм, національні республіки та їхні органи (Верховна Рада, уряд) стали сліпими виконавцями рішень московського центру, в інтересі цього

центру. Національні республіки втратили усі права, які їм гарантував Союзний договір 1922 р., затверджений радянською конституцією 1924 р. В цьому відношенні сталінізм є вірним спадкоємцем традиційного російського експансіонізму, концепції єдиної і неділимої.

В інтересах людини як такої й народів, включно з російським, є конечні революційні переміни в напрямі політичного, економічного і державного децентралізму, знищення системи соціального і національного визиску і гноблення. Отже не тільки переміни соціоекономічного порядку.

У статті Ю. Бадзя мова йде про соціалістичну революцію (в розумінні автора цих рядків, саме переміни у сфері соціоекономічних відносин). Треба було б спершу докладно визначити, що таке соціалізм, який ще досі не здійснений в усіх країнах, названих соціалістичними. Досі під поняттям соціалізму розумілося систему удержавленої плянкової економіки, як історичну протипагу системі капіталізму з її періодичними кризами, інфляцією, масовим безробіттям, експлуатацією працюючих, стремлінням капіталістів до максимальних профітів, соціальною несправедливістю, господарюванням окремих підприємств, не враховуючи інтересів цілого суспільства, з величезними шкодами для довколишнього середовища тощо. Соціалістична система була задумана теоретиками соціалізму як вищий степень розвитку суспільств, більш продуктивна і справедлива, більш гуманна, основана на інтернаціональній співпраці, а не на конкуренції, яка спричинювала міжнаціональні конфлікти, а то й війни. До цього соціалістична революція була задумана для високорозвинутих західноєвропейських країн, з численним пролетаріатом, високорозвинутими продуктивними силами, новітньою технікою тощо. Революція пройшла, однак, в країні, де кільки капіталістичного ланцюга було найслабше (Ленін), але де не було передумов для побудови нової, більш продуктивної і справедливої суспільної формації, де архітекти побудови не мали для такого гігантського завдання кваліфікацій. Після смерти Леніна прийшло до радикального звороту, до насильного розвитку, мільйонних жертв, до закріпачення людини і народів, включно з російським. Після смерти Сталіна, вже при відсутності масового терору і тиску, зцентралізована плянова економіка на базі удержавлених знарядь виробництва виявилася непродуктивною, вона не є спроможна задовольнити найбільш кардинальні потреби населення, вона й призвела до серйозної загальної кризи, завела Радянський Союз в безвихідь.

Та й, зрештою, цю сталінську систему аж ніяк не можна назвати соціалізмом, під фасадом соціалізму існувала і ще досі існує система визиску, обману, крутійства, корупції, безправ'я і зловживань, терору, гноблення інакочумаючих, послідовного нищення

самобутности неросійських народів, їхньої культури, мови тощо. Ця система не є твором ідей прогресивних і гуманних західноєвропейських мислителів, теоретиків, суспільних діячів, а виключно твором носіїв традиційного російського деспотизму і великодержавного шовінізму.

Що ж таке соціалізм? Про яку соціалістичну революцію йде мова? Український письменник Юрій Щербак заявив: "Я, признається, досі не знаю, що це — тільки в загальних рисах. Це суспільство, в якому є соціальна справедливість" (*Вісті з України*, ч. 50, 1989). Ю. Щербак не самотній, бо немає зовсім теоретичного оформлення нового, несталінського соціалізму. Що конкретно означає "усуспільнення" знярядь виробництва у протидію до "удержавлення"? Та й соціальну справедливість не легше окреслити, ніж соціалізм, бо це є чисто суб'єктивна категорія. Горбачов і його соратники ще далі говорять про оновлення соціалізму, бо це їхня єдина можливість втриматися при владі і втримати при владі Компартію. Ю. Бадзьо йде далі і пише про потребу соціалістичної революції, бо не вірить, що можна здійснити реформи, та й, мабуть, переконаний, що цей історично збанкрутований партапарат на ділі не бажає перемін, ставить опір навіть тим кудим реформам, старається втримати існуючий статус кво. Сьогодні, однак, в Радянському Союзі існує конкретна потреба в першу чергу демократизації усіх ділянок життя радянського суспільства, стремління до основних перемін і створення такої системи, де народ, через своїх вибраних представників, став би сувереном. Це одне. Подруге, існує конкретна і невідкладна потреба народів звільнитися від диктату московського центру, від політики колоніальної експлуатації, культурного геноциду, нищення природного довкілля, яке несе для живих і ненароджених жахливі наслідки, і влаштувати своє життя так, як цього вимагають життєві інтереси народів. Це є також завдання усіх прогресивних, гуманних елементів і російського народу покінчити зі свавіллям держиморд, суспільних паразитів і некультурних нахаб, які довели російський народ до ізоляції від культурних народів Європи, спричинили його матеріальне і духовне зубожіння тощо.

Сьогодні, після п'ятирічної політики перебудови, немає підстав говорити не тільки про революційні зміни, соціалістичну революцію, але й про радикальні реформи. Нині зміцнів опір партійного апарату проти політики Горбачова і цей факт підтверджують останні рішення центральних партійних органів і Верховної Ради СРСР. Та, зрештою, навіть радикальні реформи і коректури системи управління та економіки не є спроможні призвести до основних, необхідних змін існуючих структур влади.

Цю різницю між реформами і революційними перемінами дуже влучно схарактеризувала відома соціолог-економіст Тетяна Заславська у своїй книжці *Стратегія Горбачова*. Заславська

вказує на величезні труднощі політики перебудови, особливо в економічній ділянці, й пояснює це фактом незацікавленості працюючих і свідомим опором партійного і державного апарату, який не хоче змін існуючого статусу кво. Вона приходить до висновку, що "соціоекономічні реформи неспроможні досягнути позитивних результатів в умовах існуючої досі політичної обстановки сил". Тому, на її думку, передумовою для здійснення соціальної й економічної перебудови є конечні радикальні переміни основних політичних структур і взаємовідносин між суспільними групами: "Революція і реформа є, звісно, дві окремі категорії. Реформи, навіть найбільш радикальні, які звичайно проходять за ініціативою згори, хоча і під тиском низів, не заторкують основних структур влади, не міняють їхнього характеру, лише модернізують і доповнюють перестарілі адміністративні й соціальні структури до нових суспільних умов і потреб". Заславська наводить історичні приклади невдалих реформ: реформу 1861 р., реформу Столипіна 1906—1907 рр., реформу Косигіна 1965 р. і заявляє, що "в усіх цих вищенаведених реформах не ставлено перемін структур влади. Навпаки, ці соціоекономічні реформи мали за завдання зміцнити існуючі структури влади... навпаки, в революції стоїть питання влади в центрі уваги. Тому приходить революція з низів, за ініціативою прогресивних суспільних сил, які торощать спротив прихильників влади та консервативних і реакційних елементів, які цю владу захищають. І так Лютнева революція 1917 р. знищила автократичну владу царів і ввела на місце монархії буржуазно-демократичну республіку. Велика жовтнева соціалістична революція дала владу в руки пролетаріату у співпраці зі селянами".

Ці думки Заславської не нові й не оригінальні, але вони вказують на комплексність проблем перебудови в СРСР. На ці основні проблеми вказує і Юрій Бадзьо у статті "Хто гальмує перебудову, або Чи переможе соціалістична революція Комуністичну партію?" У протизвагу до Заславської, Ю. Бадзьо, хоч не соціолог і економіст, але вказує правильно на корені соціоекономічних проблем у Радянському Союзі: "Отже, революція чи реформи, демократизація чи лібералізація? Вибір залежить від того, чи ми відмовляємося від самої системи, чи лише удосконалюємо окремі механізми її існування!.. Командно-адміністративна система не автономна... Вона має фундамент — соціально-економічну систему. Кому належать засоби матеріяльного і духовного виробництва, той і замовляє «адміністративну музику»" (стор. 95). Бадзьо вказує на факт, що насправді в Радянському Союзі знаряддя виробництва не є власністю усього суспільства, в радянській дійсності суспільна власність перетворилась на власність тих, хто розпоряджається виробництвом, тобто носіїв влади... Насправді в реальному соціалізмі відбулося не усупільнення, а удержавлення

засобів виробництва (отже суспільна власність перетворилася на власність функціонерів виробництва, знаряддя виробництва знаходились від самого початку радянської влади в руках партії-держави. — *В. С.*)

Державні функціонери (партапаратники) стали груповими власниками засобів виробництва і перетворилися на панівну соціальну класу. Бадзьо підкреслює, що "радянський соціалізм" (який же там соціалізм? — *В. С.*) народжувався і утверджувався як суспільство антидемократичне. Спроба організувати нове суспільне життя на засадах безпосередньої демократії виявилася невдалою і нежиттєздатною, короткий період невизначеності у співвідношенні владних уповноважень Рад і більшовицької партії закінчився остаточно перемогою партійної влади... Партія, здобувши монополію на владу і ставши антидемократичною корпоративною організацією, перетворилася тим самим на колективного власника засобів виробництва, отже втратила характер партії і переродилася в нову панівну соціальну класу суспільства...

Та й, зрештою, не лише новою суспільною класою поруч інших верств суспільства. Компартія стала над державою, над Радами народних депутатів, над правом, над конституцією, над економічною базою, вирішальним чинником культурного чи радше антикультурного розвитку тощо. І заради історичної правди треба ствердити, що основоположником цієї єдиної, всеціло зцентралізованої всесоюзної партії був саме Ленін, він, а ніхто інший, створив основу монопартизму і так угробив життєві потреби політичного плюралізму. Сталін тільки зміцнив і вдосконалив цю абсолютну владу партійного апарату і цей партапарат відповідальний за мільйонні жертви невинних людей, а не лише Сталін. І сьогодні цей же партапарат протриває реформам, бо бачить в них загрозу для своїх панівних позицій, привілеїв. П'ятирічна практика політики перебудови виявила і підтвердила одну незаперечну істину, що без знищення влади партапарату і його захисників — терористичних апаратів — основні зміни неможливі. Тому виходом із кризи є революційні переміни, переміни політичних структур. Юрій Бадзьо пише:

Ситуація явно революційна. Можна сказати — революція почалася. Революція соціалістична. Бо мета її — зробити народ власником засобів матеріального і духовного виробництва, удержавлення їх замінити усупільненням, створивши таким чином справді соціалістичний тип власності. Мета революції — звільнити народ від партійної диктатури, забезпечити йому суверенітет перед державною владою, зробити реальністю конституційне гасло "Вся влада в СРСР належить народowi". Та чи вдасться демократична перебудова радянського суспільства? Чи переможе соціалістична революція Комуністичну партію? (стор. 106).

Чи в Радянському Союзі справді відбувається соціалістична революція, чи лише спроба зміни політичної структури — це справа інтерпретації процесів, до цього дуже складних і наскрізь суперечних. Бадзьо має, мабуть, на думці реактивізацію Рад, організацію народних Рухів — Фронтів, неформальних (незатверджених) суспільних об'єднань, організацій, їхню активність тощо. Чи цей процес демократизації, з огляду на незвичайно критичну економічну ситуацію і зростаючий спротив реакційних шовіністичних елементів Росії, розгорнеться в ширину і в глибину і чи він призведе до перемін політичних і економічних структур — покаже час.

Юрій Бадзьо не порушив, бо, може, й не міг порушити проблеми великодержавного централізму, однієї з основних фундаментів сталінізму, цієї системи нищення і закріпачення народів. Йдеться тут передусім про право на самовизначення народів і право народів на суверенне існування, бо тільки національна суверенність, так зрозуміла і природна справа в культурному світі, є спроможна забезпечити не тільки вільний економічний і культурний розвиток народу, але й всебічний розвиток людини як такої, звільнити її, особливо молодь, від культурного нігілізму, бездушності, надмірного матеріялістичного наставлення, збудити і виплекати любов до свого національного коріння, пошани предків, толеранції до інакдумуючих, усвідомити вагу високих етичних і моральних вартостей, пошани до інших народів тощо. Тільки національна суверенність і демократичний лад можуть звільнити народ, його окремих членів, від мільйонної армії нахабних, некультурних чиновників — продукт системи, яка деформувала характери, вбивала почуття справедливості і гуманної поведінки і створила культурні джунглі, де діє закон сильнішого, більш брутального, хитрішого тощо. Ця "висока російська культура", котру величають культтрегери Півночі, не була спроможна вплинути на ці маси партапаратників-чиновників, щоб хоч дещо згуманізувати їхні спростачені душі, їхню всеціло нахабну ментальність.

Національна суверенність має конечний і невідкладний пріоритет, бо тільки вона може покласти кінець грабеджам економічних ресурсів України, кінець свавіллю і бешкетуванню всесоюзних міністерств і відомств, дії яких спричинили жахливі шкоди природному доквіллю України, перемінили величезні простори урожайного чорнозему на затроєні хемічними речовинами і радіонуклідами калюжі, перемінили ріки на брудні кльоаки, побудували густу мережу технічно другорядних атомних станцій, які є постійною загрозою для життя і здоров'я мільйонів мешканців республіки. Вони ж, оці центральні відомства, продукт і висланці Півночі, нехтують зовсім, заради своїх відомчих інтересів, життєві інтереси жителів України і ніхто не спроможний, або й не хоче, зупинити оці нищівні дії всесоюзних розбещених каральників народу. Верховна

Рада республіки, уряд, партійний апарат, обсаджений реакційними сталіністами, не діяли і не діють в інтересах мешканців України, вони ж є вірними, відданими васаліями центру, беззастережними виконавцями його рішень, вони є республіканською частиною цієї російської великодержави. Корені і основні джерела поневоленої людини і народів знаходяться не лише в "комунізмі", "соціалізмі", "марксизмі", в системі, яку створено протягом останніх десятиліть, але й, і особливо, в експансіонізмі Росії, у ненасиченому апетиті провідної верстви Росії на чужі території, економічні ресурси. І ця імперія, остання наприкінці ХХ сторіччя, постала шляхом насильної окупації, терору, крутість, обману, і продовжує своє існування методами насильної русифікації, перемішування населення в ім'я творення великодержавного моноліту, структури єдиної, неділимої. І оці великодержавні шовіністи випродукували хохлів, безбатченків, яничарів тощо системою русифікації дошкільних закладів, шкіл, вузів, перфідною методою кпин і цькування всього, що українське, системою матеріальної залежності, плекання бездушного кар'єризму і привілеями для всіх тих автохтонів, які приєдналися до імперського возика і "високої російської культури" і створили для своїх дітей вступ до сальонів вищої раси, вищої суспільної верстви.

Понад триста річна залежність від Москви, брак своєї держави вплинули дуже негативно, а то й нищівно на рівень національної і державницької свідомості, могутня імперіяльна машина витиснула українство на провінцію, виплекала в цього знесиленого, обезправненого українця психологію меншевартоści. Обласні міста опанували мешканці з Півночі, які в альянсі з центром є основним бар'єром для національного відродження українського народу. Цей приплив з Півночі відбувався століттями, а не лише в результаті політики перемішування населення останніх десятиріч. Та й цей сталінізм з його основними рисами не є продуктом комуністичних ідей, марксизму тощо, а, в першу чергу, витвором традиційного російського деспотизму. А те, що українська нація ще не загинула, що ненажерні експансіоністи не змогли проковтнути Україну, це заслуга велетнів української культури, традиції визвольних змагань, опору патріотичних елементів українського народу, її величини.

Шлях до суверенітету українського народу — важкий і тернистий. Народ ще далі заляканий, бо непевний, чия візьме. Велика частина народу зденаціоналізована, не має віри у власні сили, народ перебуває ще далі в обіймах всевладного партапарату, сили нерівні. Але саме тому треба діяти з розвагою, продумано, відповідально, бо всякі авантюристичні емоційні акції, розраховані на ефект моменту, можуть завдати більше шкоди, ніж користи, особливо в центральних і східних областях республіки.

В Україні існують сьогодні певні пріоритети дій, це, в першу

чергу, боротьба за культурне відродження, за права мови, українізацію шкіл, дошкільних закладів, змагання поповнити Ради народних депутатів і Верховну Раду справжніми представниками народу, як важливий вклад у демократизацію суспільства, боротьба за конкретні економічні і екологічні проєкти, плекання історичних заповідників тощо. Але фундаментальний пріоритет — це боротьба за суверенність республіки, за основні права народу бути господарем на своїй прадідівській землі, у тісній співпраці та співдіянні з іншими народами. Правильно пише Дмитро Павличко: "Трагедія українського народу — голод 1932—1933 років, що забрав за неточними підрахунками сім мільйонів людських життів, братовбивча війна 1945—1950 років, на якій загинуло не менше півмільйона людей, нарешті Чорнобиль зі своїми ще невідомими у всій космічній незліченності жертвами — всі ці біди — наслідок передусім відсутності суверенності України. Розкріпачити республіки, створити Союз воістину вільних народів і держав — це найважливіше і найскладніше завдання перебудови" (*Літературна Україна*, 4 січня 1990).

Крок за кроком, обдумано, але й послідовно і невтомно треба ширити цю істину серед українського народу і серед усіх мешканців республіки, включно з російською національністю, бо й вона стала жертвою безвідповідальних і злочинних дій центру в усіх ділянках життя, особливо у сфері економіки й екології.

Особливо в Україні існує конечна і невідкладна потреба усвідомлення широких народних мас про необхідність стати хазяїном у власному домі. Треба ширити і поглиблювати віру у власні сили, переконання, що жодна, яка б могутня імперія не була, вона не є вічна, як це стверджує історія, але треба внести свій вклад для прискішення її розкладу і упадку. Потрібна, як кажуть на Заході, політика малих кроків, але ні на хвилину не можна забувати про остаточну мету суверенізації республіки.

В короткому часі зформувався Народний рух України за перебудову, він охоплює нині приблизно 300,000 членів. Треба надіятися, що цей Рух пошириться і охопить широкі народні маси, свідомі своїх завдань, з вірою у краще майбутнє, і що Рух внесе свій вклад у зміну збанкрутованих політичних структур і побудову нових, в яких народ став би справжнім сувереном і створив би суспільний лад без панів і комісарів. Це є надія і ставка усіх здорових, думуючих елементів української діаспори.

Січень 1990 р.

РОЗМОВА З ВЯЧЕСЛАВОМ ЧОРНОВОЛОМ

Питання: Почнемо з найновіших подій. Ви щойно вернулися з похорону Василя Стуса, Юрія Литвина і Олекси Тихого в Києві. Чи можете розповісти, як це відбулося?

Відповідь: Я вважаю, що те, що сталося в Києві 18 і 19 листопада, — це надзвичайна подія. Надзвичайна тим, що вона стала можлива взагалі і тим відгуком, який вона викликала. За моїми приблизними спостереженнями, в максимальний момент брало участь у цій траурній процесії коло 30 тисяч осіб. Як для похорону та ще ніде не оголошеного офіційно, та ще, так би мовити, таких людей, яких ще позавчора чи вчора зневажали, то це було дуже багато людей. Були десятки, кажуть сотні, національних прапорів. Серед учасників походу було дуже багато молоді — 70-80 відсотків. Були делегації з майже усіх областей України, а може й з усіх. Проте більше половини склали кияни. І це теж дуже примітний факт. Від людей, які спостерігали збоку, не було ніяких ворожих випадів. Київ вже почав звикати до української національної символіки і до української ідеї, яка була умертвлена і тепер відроджується. Ми помічаємо за кожним приїздом в Київ, що він все більше і більше українізується, не так зовнішньо, як внутрішньо. Це чуємо по тому, як сприймається українська мова, як в самому Києві люди самі переходять на українську мову, як атмосфера українізується, навіть дух якийсь інший. Отже ці події дуже значенні. Нове відродження, десь в 1987 р., починалося у Львові, але тепер воно могутньо просувається на Схід. Це теж виявилось під час цієї траурної процесії. Про сам хід її, очевидно, розповідати не треба, бо засоби масової інформації про це вже повідомили. А коли йдеться про мої особисті враження, то треба хіба підкреслити, що влада змушена була піти на максимальні поступки. Поперше, вона дозволила це перевезення, хоч після певних відстрочок. Подруге, вона пішла навіть на те, що дала місце на поховання. Буквально в останній день влада змінила попереднє рішення і дала місце на найпрестижнішому цвинтарі — Байківському, в кварталі, де тепер ховають діячів науки, культури, літератури. Потретє, з владою була домовленість про більш скромне відзначення, ніж насправді відбулося і хоч ми це домовлення поламали, влада великого опору не чинила. З Софійського майдану, чи як він тепер називається площа Богдана Хмельницького, ми мали переїхати до пам'ятника Шевченкові, зупинитися там на кілька хвилин і далі швидко їхати на Байківський цвин-

Інтерв'ю взяв *Олег Ільницький*.

тар. Все це ми зламали ще коло Софійського собору, від якого пішли повільною траурною процесією. Влада пробувала робити опір, але це було неможливе через величезну кількість людей. Повільним походом, з прапорами і вінками, хоругвами і священниками ми дійшли до пам'ятника Шевченкові. Було дуже врочисто, коли труни були вийняті біля пам'ятника Шевченкові і ми, колишні політв'язні, соратники загиблих, взяли їх на руки і обнесли навколо пам'ятника. Треба було бачити очі людей, особливо молоді, які дивилися на ті святі останки і на нас, які їх несли. Кияни це сприйняли як належне. Я потім був ще день в Києві і сам пробував заговорити, прислухався до розмов і бачив, як Київ якоюсь мірою жив цією подією. Правда, розповідали вже легендарні речі, але без ніякої антипатії, навпаки, зі симпатією. Але влада якоюсь мірою помстилася, що мусіла терпіти цей день повної українськості Києва. Увечері зібрався невеличкий мітинг на Львівській площі, де, як ми вирішили, мав би бути пам'ятник Василеві Стусові, і встановили невеличку тумбочку, на якій написали, що тут має бути пам'ятник Стусові і київський Гайд парк типу Львівського. Але як тільки відійшли люди, влада накинулася і потрошила все. Тепер там голе місце, немає ні прапора, ні квітів, ні портрета Стуса. Та київські друзі вирішили, що зроблять кількасот портретів і будуть їх там постійно ставити, мовляв, чия візьме.

П.: А як ви, колишній політв'язень, особисто все це сприймали?

В.: Знаєте, в даному випадку я задрю Василеві. Я його особисто дуже добре знав, ми були друзями, були разом в таборі, і тому я подоброму задрив. Після смерти так багато зробити для України як зробили він, Литвин і Тихий — можна тільки мріяти про таке по-смертне життя в народі. Вони продовжили боротьбу і своєю смертю.

П.: До найновіших подій належать також щойно ухвалені Верховною Радою закони. Мене цікавить, що ви думаєте про закон про мови і закон про вибори?

В.: Я їх порівнюю. Законом більш демократичним вийшов закон про вибори, тут вдалося більше відстояти. І це ще раз говорить, наскільки партократія боїться саме національного моменту. Закон про вибори дасть можливість пройти в парламент. Більшість ми навряд чи завоюєм, але демократична позиція буде мати там значну частину місць. Це буде демократична позиція не одноплянна. Там будуть представники і національного демократичного руху, там будуть представники і демократичні, але глуховаті до національного моменту, можливо, такі як з Донбасу, Харкова, Придніпров'я. Партократія, зціпивши зуби, та ще боячися загального вибуху, особливо страйків — бо на цьому ґрунті об'єднались би ми всі —

пішла на більші уступки і закон про вибори виявився більш демократичним. Там залишилися декілька моментів, де можуть пригальмувати нас; там хитрий спосіб реєстрації кандидатів, деякі обмеження при висуненні; там хитрий спосіб формування виборчих комісій, де можна всякі махінації робити, але в основному все такі перемогли принципи, які ми відстоювали.

Цього не скажеш про закон про мови. Постає така парадоксальна ситуація, що, щоб рятувати свій престиж, такі далеко не демократи, чи навіть реакціонери, як Івашко чи Валентина Шевченко мусили гамувати оцю шовіністичну банду (інакше їх не назвеш), яка з гострими криками і гвалтами накинулася на саму ідею державності української мови. Ну, і цей закон вийшов дуже кострубатий. Його обвішали гірляндами всяких доповнень, поправок і т. д., але по суті він не є законом про мови, який потрібний для України. І тому, якщо справді у майбутньому парламенту вдасться створити міцну опозицію, то нам доведеться ставити питання про те, щоб його анулювати або принаймні довести до належного вигляду.

Але тут ще одна загроза перед нами, загроза, яку вперше несподівано висловив Горбачов на Пленумі ЦК, на якому обговорювалося національне питання. Це справа нав'язання якоїсь загальносоюзної державної мови, тобто ту саму двомовність, але вже зі зверхньою і нижньою мовами. З мовою верхнього ряду, російською, і нижнього ряду — державною українською. Це глибоко шовіністична, імперська позиція і ми будемо проти неї боротися всякими можливими засобами. І тепер по лінії Руху і по лінії Гельсінкської спілки ми починаємо організувати протести у Верховну Раду Союзу, бо там буде розглядатися це питання. Якщо вони цього доб'ються, тоді всі закони — і оцей менш демократичний і ці більш демократичні закони про мови, прийняті в інших союзних республіках, в Прибалтиці чи Закавказзі, просто будуть перекреслені. Ми будемо мати імперську мову — державну мову російську, яка буде зцементовувати цю імперію, ніби приречену вже на провал, і яка вже починає потрошки розвалюватися.

П.: Про вибори. Чи ви будете кандидувати?

В.: Знаєте, є такий парадоксальний момент, який для західного демократичного світу може незрозумілий. У нас важче висунути в кандидати, ніж здобути перемогу на виборах. Якщо мене вдасться висунути кандидатом в депутати, бо вже кілька установ зголошувалося, що хочуть мене висунути, то я, очевидно, переможу на виборах. Не тільки за якихось моїх особистих якостей, хоч мене знають і нібито поважають, але з авторитету Гельсінкської спілки, яку я представляю. Але з висуненням буде багато клопотів і труднощів. Бюрократія зробить все, щоб не дати можливості висунутися, або не дати можливості потім зареєструватися. Бо є така хитра

умова, що реєстрація починається тільки після того, як закінчиться висунення кандидатів. Отже, як вже там знайдуть якусь причіпку — оформлення документу, не зареєструють людину, а знову висунути її вже неможливо. І сам факт, що висунути можна тільки на підприємствах чи установах, де не менш як 200 осіб, то вони теж можуть набрати своїх 200 осіб на цьому підприємстві і тихенько в якомусь закутку обмежити можливість, бо підприємство може висувати тільки одного кандидата. Є ще дуже багато різних таких обмежень. Отже, як зможемо прорвати цей перший місяць висунення кандидатів, то ми тоді матимемо шанси. Навіть радикальніша частина українського національно-демократичного руху, тобто ми, Українська Гельсінкська спілка, будемо мати якусь кількість депутатів у Верховній Раді. Ми не робимо з цього парламентського шляху ніякої панацеї, ми знаємо, що врешті-решт ми не парламентом здобудемо остаточну перемогу, про яку ми мріємо, тобто незалежну українську державність...

П.: Яким способом?

В.: Майбутність покаже. Не збродим. Хоча колись, як демократизується все суспільство і демократична частина армії перейде на наш бік, то це може послужити на користь демократії. Покищо мілітаризація нашого суспільства і ота його мілітарна просякненість на шкоду демократії. Над нами ввесь час висить загроза військового перевороту. Але в армії теж відбуваються якісь процеси. Може ще дуже повільні, але все таки солдати ідуть з нашого середовища, робітничого, селянського, ну і інтелігенції, бо наша партократія своїх синків з армії рятує, або десь там в офіцери їх запирає.

П.: А чи ви не думаєте, що коли б демократичні організації мали більшість у Верховній Раді, то вони могли б здобути цю самостійність демократичним шляхом?

В.: Знаєте, в останню хвилину імперія зробить все, щоб рятуватися. Вона піде на будь-яку демократизацію, щоб тільки не втратити імперії. Якщо дійде до того, що буде розпадатися імперія, тут підуть на будь-які авантюри, в тому числі на силові прийоми. І тому на зброю ми надій не покладаємо. Ми покладаємо в основному надію на те, що народ перейметься ідеєю державної незалежності. Якщо вдасться зорганізувати народ, то є ще інші способи — парламент, громадська непокора, загальний страйк, бойкоти. Там вже хід. подій підкаже. Але це покищо тільки прогноза. Невідомо, як будуть розвиватися далші події. Але щоб не було розчарування, треба наперед не ставити тільки на парламент. Парламент я розцінюю тільки як прекрасну трибуну для пропаганди наших ідей. Ну і, звичайно, якоюсь мірою і можливість демократизації суспільства. Якісь закони вдасться провести. Дивіться, у Верховній Раді Союзу

прогресивний елемент в меншості, але він створює такий могутній тиск, що деякі реакційні закони вдається блокувати. Навіть ота жиронда, хитка маса, що посередині між реакціонерами і демократами, іде на бік демократії в багатьох випадках. Ми маємо цікаве явище. Меншість здобуває більшість, особливо коли треба заблокувати якийсь реакційний закон, прийняти новий демократичний. Ця середня неутральна маса підтримує демократію. Можливі такі речі й в українському парламенті, тобто щось ми здобудемо, здобудемо якісь демократичні поступки, які полегшать нам досягнення нашої остаточної мети. Але далі вже покажуть обставини.

Очевидно дуже мене тішить нині початок організації робітництва і творення страйкових комітетів. Наш львівський страйковий комітет буквально вигулькнув після того побоїща 1 жовтня. І, може, негарно так говорити, але це биття зробило свою добру службу. Партбюрократія хотіла досягнути своєї мети — введення військового становища в Галичині як найбільш революційному осередку України, але вийшло протилежно. Ми вже говорили перед тим про необхідність створення страйкових комітетів, але ця ідея розвивалася якось повільно, аж вибухла буквально в один день. Моментально через один день уже був проведений попереджувальний двогодинний страйк. Створився обласний страйковий комітет. Такий страйковий комітет є в Донбасі і моя голуба мрія, щоб страйкові комітети Донбасу простягнули руку страйковим комітетам Галичини, подолали національні упередження, бо там зрусифікована частина. І якщо тільки Донбас домовиться з Галичиною на цьому ґрунті, то вся Україна піде за ними. І тоді зможе створитися організація типу польської "Солідарности", тобто якісь незалежні профспілки політизованого характеру.

П.: Ви думаєте, що це реальна можливість?

В.: Я не знаю, чи поляки, коли це починалося в Польщі, вважали це реальною можливістю. Але воно стало реальністю, отже про якісь реальності говорити важко. Ми не знаємо, як повернеться хід історії. Проаналізувати щось дуже складно, але хочеться думати і хочеться робити...

П.: Чи ви знаєте, які настрої панують в Донбасі?

В.: Ненайгірші. Нас лякають Донбасом, але я недавно там був, не так недавно, півроку тому, навіть з робітниками пробував розмовляти. Нині наші страйкові комітети мають вже перші зв'язки з донбасівськими. Немає там того, що хочуть їм приписати, тобто невисництво до всього українського. Ні. Вони просто не розуміють багато речей. До деяких речей вони байдужі, але якщо не педалювати, не натискати на якісь моменти, а вибрати тактику поступовості і розумності у роз'ясненні національних ідеалів, якщо поясни-

ти навіть тому зросійщеному робітникові Донбасу, що йому на незалежній українській землі буде набагато краще жити й духовно й матеріально, ніж живеться тепер, що імперія взагалі приречена, що навіть в Росії відцентрові рухи, що Урал і Сибір сахаються від центру, вимагають створення автономних чи навіть союзних одиниць, що децентралізація — це майбутнє, що централізм — смерть для всього, то російський робітник може це зрозуміти і навіть розуміє. Це видно по розмовах. Коли б тільки партократія не заважала нам, не робила все можливе, щоб нацькувати одних на одних, посіяти міжнародну ворожнечу! Тут наше перше завдання і тому ми на мітингах, у нашій пропаганді підкреслюємо міжнародну єдність. Наш Рух і навіть наша Гельсінкська спілка — порівнявши із іншими національними рухами, із визвольними змаганнями 1917–1920 рр., чи навіть з підпільною боротьбою Західної України — в своїй програмі більш інтернаціональні в доброму розумінні цього слова, не в тому, що його вживає наша партократія. Справжній інтернаціоналізм демонструє наш рух. Ми постійно підкреслюємо цей момент, що ми не є поборниками в домінуванні українства, українців над іншими народами. У нас у Спілці є представники і євреїв, і росіян, ну такий як Волков з Івано-Франківська. Не кожний навіть з наших членів Спілки буде говорити так радикально про українські національні інтереси, як говорить Олександр Волков. Це теж характерна річ нашого теперішнього руху. Нам ні в якому разі не можна допустити до створення на Україні інтерфронту.

П: Чи Українська Гельсінкська спілка має якісь контакти з Донбасом?

В: Так, у нас є філія в Донецьку, може не надто потужна, але є. Ми зустрічаємося. Останньо ми створювали координаційний блок, де були представники Донбасу. Розходжень ми не бачимо. Але саме там, враховуючи зденаціоналізованість Донбасу, півдня України і Придніпров'я, партократія сама робить заходи створити інтерфронт. Є навіть якісь окремі ланки того інтерфронту.

П: Поясніть, що ви розумієте під інтерфронтом.

В: Всі, напевно, знають, що робиться в Прибалтиці. Там на противагу національним фронтам російськомовна частина населення, тобто росіяни і зросійшені елементи інших націй, створили свої шовіністичні організації, які вони гучно назвали інтернаціональні фронти, для відстоювання своїх інтересів. Вони борються проти державного статусу мови, проти господарювання. Але інтерфронт — це штучне утворення, до якого підштовхнули самі партійні керівники. Наприклад, ми прекрасно знаємо, що страйки в Молдавії були зроблені згори. На лівобережжі Молдавії, де живе багато українців, по селах партійні апаратчики примушували людей якийсь день відробляти

безплатно на користь страйкарів, тобто солідарність з наказу. Це все іде під іменем інтерфронту, нібито боротьба проти націоналізму. А насправді це чисто шовіністичні партбюрократичні організації. Ось такі спроби роблять десь в Харкові, в Києві якась групка заявила про себе, але масовості вони ще не мають на Україні і вони не об'єднані навіть в такій мірі, як у Прибалтиці, бо там вже створили якісь республіканські структури. У нас цього ще немає і в нас завдання до цього не допустити.

П.: Вернімося до виборів. Партія — це все таки машина. Чи ви можете протистояти — в практичному організаційному сенсі — цій машині?

В.: Ні, не можемо, ми надто ще слабкі. І нашим найбільшим завданням, так би мовити, нарощуванням м'язів, є розбудова структур, розбудова своєї преси, організаційних ланок. Навіть якісь елементи бюрократизму треба освоювати, організаційні структури треба вміти будувати. Наша Українська Гельсінкська спілка — по суті зародок політичної партії, але ми ще, на жаль, не навчилися бути політичною партією, ми тільки вчимося. Очевидно, нас в найближчому часі чекає з'їзд. Дехто вважає, що слід відкласти з'їзд, щоб не заважати виборам. Я належу до тої радикальнішої гілки, яка вважає, що треба швидше окреслитися, швидше сказати, що ми ніяка правозахисна організація, що ми, по суті, політична організація партійного типу (хоч, може, слова партія ми не будемо вживати), що ми політична організація, яка ставить питання про владу в бльоці з іншими демократичними силами, що ми політична організація абсолютно альтернативна до Комуністичної партії. Ось всі ті речі треба, нарешті, назвати, бо в наших лавах вже починаються деякі, так би мовити, бродіння. Дехто шукає створити щось більш радикальне, оскільки ми затрималися з постулюванням деяких пунктів нашої програми. Всі знають, ми це говоримо всюди на мітингах, що ми й за державну самостійність України, і за те, щоб Комуністична партія стала рядовою громадською організацією, тобто за ліквідацію шостої статті конституції. Все це ми говоримо, але все це досі не записане в нашій програмі. Ми живемо давнішими програмними документами і все це може бути для нас моментом неприємним, який спричинить падіння нашого авторитету. Ну, є думка в інших, що нічого з нами не станеться, якщо ми перечекаємо вибори, бо нам треба іти на вибори під своєю назвою УГС і під тим самим прапором, щоб не вносити замішання в ряди наших прихильників, бо Спілка досить популярна в народі. Нам дуже допомогла партійна пропаганда, яка накинулася на нас, бо у нас вже так звикли, що якщо щось лас партія, то це є дуже добре. Це якщо говорити про нашу організаційну готовність протистояти партії. Ну, але в її руках могутній апарат, могутні кошти, а в нас особлива біда з друкар-

ською технікою. Навіть якщо будемо мати ще кілька комп'ютерів, це нам не дасть ні масових тиражів, ні масового експедирування нашої літератури. А пропаганда, по суті, головне. Якщо ми дійдемо своїм друкованим словом, своїм неусним словом до кожного жителя України, то ми переможемо. "Солідарність", з якою ми колись розмовляли, казала нам, щоб ми не централізували пропаганди, щоб кожна наша ланка на місцях щось випускала, пропагувала. Цей досвід наших сусідів, очевидно, позитивний і нам треба було б його перейняти. Але для цього ми ще слабуваті, малі в нас можливості, але стараємося.

П.: Ви були на Установчому з'їзді Народного руху? Яке становище УГС до Руху і як в контексті виборів буде УГС ставитися до кандидатів з Руху. Чи буде співпраця?

В.: Усі члени УГС індивідуально належать до Руху і, я думаю, підтримують діяльність Руху. Рух — це така широка структура, в яку входять і такі радикали, як ми, і ліберальні комуністи і навіть такі люди, що дивуєшся, що їх привело до Руху. В цій широкій структурі ми займаємо радикальне крило і, мені здається, що свою роль ми виконали в Русі. Ми не дали йому скотитися на більше зближення з Компартією, бо, як ви знаєте, в першій програмі Руху визнавалася і керівна роль Компартії і ще інше. Потім радикалізувалася програма Руху і значною мірою це залежало від нас. Особливо тут, у Львові, в Русі позиція Спілки була домінуюча. Львівські документи потужно лягли в основу загальноукраїнських документів, так що ми свою справу зробили. Партія, яка страшенно накинулася на Рух, думала зупинити все. Але нині вони зайняли трошки іншу тактику. Вони побачили, що як вони не шельмують, Рух все одно буде розвиватися, набирати сили. Тому вони вирішили розкласти його зсередини. Тепер зовсім інша тактика. Вона зв'язана з приходом Івашка на місце Щербицького, з лінією Кравчука, який на з'їзді Руху вже почав робити якісь реверанси, покищо стримані, мовляв, ми ще побачимо. Кравчук якоюсь мірою вже привітав народження Руху, тільки по-своєму, хитро, по-єзуїтськи. Пізніше Івашко в одній із своїх перших зустрічей із студентами Київського університету сказав, що будуть підтримувати конструктивні сили в Русі, але відмежовувати такий екстремістський, як він сказав, елемент як Гельсінкська спілка. Отже вони взяли нині курс на розкол Руху, тобто відколоти, пригріти ліберальну частину Руху, а нас відмежувати від нього, розсварити нас з ним. Коли б так сталося, це була б смерть для Руху...

П.: Чи ви вважаєте, що з вашого боку це добра тактика радикалізувати в теперішній час Рух? Чи не відстрашуєте ви людей, ставлячи питання досить різко?

В.: Я відповім на це прикладом. Перші національні прапори

з'явилися у Львові 26 квітня 1989 року. З'явилися по-справжньому, бо перші були раніше. Якби перед тим, за тиждень, виникло питання про це, то багато хто з тих, що сьогодні захоплено несуть їх по вулицях, навіть Дніпропетровська і Харкова, казали б "та ви що, тризуб показати в Києві чи в Харкові? Та ми ж тим відлякаємо народ, та проти нас всі озлобляться, таж ми порвемо позиції Народного руху". А ми це зробили і що? От, будь ласка, про національну символіку пишуть в резолюціях Руху; тепер навіть депутати виступають у Верховній Раді Союзу з якоюсь петицією про національну символіку. Тобто ми добилися того, що, здавалося, було неймовірне. Навіть той Кравчук, даючи інтерв'ю журналові *Україна*, вже поблажливо ставиться до національної символіки. І це не тому, що йому дуже подобається синьо-жовтий прапор і тризуб, а тому, що ми їх примусили так говорити. Значить, ми добилися того, що, здавалося, відлякає людей. Так само з ідеєю самостійної держави. Ви думаєте, що ця ідея не живе в народі? Я сам уродженець Східньої України, часто буваю там, львів'янином став вимушено, і знаю настрої моїх земляків, я з Черкаської області. Не такі вже вони дуже забиті, як їх часто пробують зобразити, протиставити галицькій Україні. Не такі вже вони дуже темні. Кожний дядько пише собі на умі. Коли з ним розмовляєш, бачиш, що він добре розуміє, що живучи в самостійній українській державі, він буде жити по-справжньому, що він є представник 50-мільйонної нації. І ворожість є хібащо у функціонерів, маленьких начальників, у тих, що роблять кар'єру. А звичайна проста людина, робітник, селянин, з ними дуже швидко можна порозумітися. Так що ідея самостійної державності — нічого страшного. Про це ми нині з усіх трибун говоримо і якщо потрапимо на трибуну Верховної Ради, хочемо сказати й там. Це наше завдання. Я вважаю, що в Русі повинно бути оце радикальне крило, до якого поступово будуть підтягатися всі інші. А хай собі кожний робить на своєму місці. Ми зовсім не поборюємо Товариства української мови за те, що воно займається тільки впровадженням української мови і не піднімає ширших політичних питань. Честь їм і слава за це, що вони роблять. Ми не поборюємо "Меморіал", який на прикладі тих сталінських і післясталінських нищень і переслідувань показує, що то за система. Вони останнього слова не кажуть, що це неминуче, що марксизм-ленінізм іншого породити не міг, а ми це кажемо. А вони підводять людей до того, щоб люди це зрозуміли. Це нормальний розподіл функціональних обов'язків національно-демократичного суспільства.

П.: Ви згадували Кравчука. В своєму інтерв'ю в *Україні* він говорить про співпрацю. Чи ви вважаєте доцільним, щоб УГС чи Рух співпрацювали з партією в якихось конкретних моментах, чи задля якоїсь конкретної мети?

В: Ну що називати співпрацею? Якщо партія буде звичайною громадською організацією, комуністична вона, чи інша, тоді можна співпрацювати. Ми навіть тепер плянуємо нашу нову програму і дискутуємо це питання, то більшість схиляється до того, щоб залишити можливість входження в майбутню нашу спілку — вона буде інакше називатися — членів партії. Будь ласка, як він стоїть на позиціях української самостійної держави і залишається в Компартії і його за ці позиції не викинуть, то він може бути членом Гельсінкської спілки. Отже з членами Компартії співпраці ми не відкидаємо. З партією, як домінуючою тепер силою, ми, мабуть, на пряму співпрацю не підемо, бо це значить визнати її керівну роль. Ми можемо з нею розмовляти як з всякою громадською організацією, але поки вона при владі — у нас же радянської влади немає, у нас партійна диктатура — то ми можемо тільки зустрічатися з ними, вияснити якісь ситуації. Іти в якісь домовленості, значить, компромітувати себе. Це моя особиста думка. Але Спілка — це широка гама поглядів і є люди, які вважають, що на деяких етапах можна співпрацювати з партією тісніше. Я вважаю, що якоїсь межі переступати не можна, щоб себе не скомпромітувати. Народний рух може собі більше дозволити, ніж ми. І як учасники Руху ми не будемо поборювати цих тенденцій. Ми не будемо говорити, що Драч співпрацює з партією, коли він пішов до ЦК партії домовитися з Кравчуком чи з кимсь іншим про похорон Стуса — тут без втручання партійних органів не обійшлося б. І треба віддати їм належне, що вони прийняли мудре рішення. Але нам переступати якусь межу просто невільно.

Л: На Заході інколи панує думка, що національні рухи в Радянському Союзі, зокрема в Прибалтиці й Україні, можуть стати проблемою для Горбачова і можуть довести до краху перебудови і гласності. Ви, мабуть, читали в *Литературной газете* (4 жовтня 1989) відкритий лист російського емігранта Наума Коржавіна до Прибалтики, в якому він закликав ці країни стримуватися в ім'я загальнодоброго. Яка ваша думка про це?

В: Листа я не читав, прямо не встигаю всього читати, але цю думку я знаю. Її висловлював колись Сахаров і інші демократичні сили Росії, закликаючи до стриму, мовляв, є важливіші, універсальніші проблеми, ніж місцеві. Якщо такі думки існують на Заході, то вони виходять з хибного засновку і з незрозуміння, хто такий Горбачов. На Заході звикли, що політичний лідер — це виразник якихось сил, що він речі називає своїми іменами, бо, думаючи одне і роблячи інше, він не зможе виграти партійної боротьби. Таким чином, створений образ ліберала, не типового комуніста, який зробив щось таке, що страшно поборює партбюрократія, і він тому тримається на волосочку. Це зовсім не так.

Я, та й не тільки я, вважаю, що Горбачов такий самий представник партійної касты, тої самої нової кляси, тільки розумний, хитрий і вмілий представник, який рятує ту ж керівну роллю Компартії і рятує свою клясу, щоб вона не відійшла від влади. Справа в тому, що якби Горбачова не було, то його треба було б видумати. І партія його, якоюсь мірою, вигадала. Якщо подивитися на його попередню кар'єру, то це типова кар'єра партійного бюрократа. Але на якомусь етапі, коли країна вже геть розвалювалася, коли вже старі лідери, які ще трималися по інерції, відійшли, то партійній бюрократії, розумнішій її частині, став потрібний чоловік, який буде рятувати ситуацію. Економіка розвалювалася, все це, що тепер вибухнуло, нагромаджувалося, країна кипіла і щоб казан не вибухнув, треба було випустити пару. Це було друге випускання пари, перше випускання — це була політика Хрушова, його перша відлига. Повторити політику Хрушова нині було неможливо, бо казан був ще більше розігрітий, тобто вже просто ліберальним правителем обійтися не можна було. Вже потрібно було дати вияв народу. Я вважаю, що до цього привела економіка. Прогнози Єльцина, що за рік-півтора нас чекає абсолютна криза, дуже правдиві. Ми вже сьогодні в такій кризі, що проблемою стають елементарні речі, які ще позавчора не були проблемою. Ось цей повний економічний розвал, а також духовний, бо ніхто в ніщо не вірить, в країні страшенна деморалізація, корупція, яка роз'їла все аж до верхівки, яка живе барським, розкішним життям. Оця корупція, оця ненависть в масах до керівників-комуністів, оце все настільки нагромаджувалося, що вони мусили знайти Горбачова і знайшли в своєму середовищі розумну людину, яка трохи більше розуміла, бувала на Заході і розуміла, як це все зробити. І Горбачов вирішив рятувати систему, реформуючи її, демократизуючи її. Але десь ситуація в нього почала виходити з-під контролю. І тепер він часто виступає як рутинний партійний бюрократ. І нам його зовсім не жаль буде, як його, так би мовити, усунуть. На його місце стане, може, ще трошки ліберальніший представник тої партократії...

П.: А якщо не ліберальніший?

В.: Якщо не ліберальніший, то від них відвернеться світ. Я не думаю, що західня демократія нас зрадить ще один раз, як зраджувала кілька разів. А партократії дуже нині залежить на міжнародній opinii і на економічній допомозі. Значить, від Заходу дуже багато залежить. Це раз. Подруге, якщо почнуть закручувати гайки, то це значить, що ту енергію, яку вони хочуть породити через демократичне перетворення, її поступова сублимація в економіку припиниться і вернемося ми знову до того розвалу. Ми вже третьорядна країна в економічному відношенні. Десь хтось мені казав, що з якихось показників наш життєвий рівень на рівні Габону, бідненької

африканської держави. Властиво, вони могли б сьогодні зробити військовий переворот, адже армія в їхніх руках, а армійська верхівка ненавидить демократизацію. Партійних бюрократів, які чують, що їм під ногами земля горить, більшість. Сили реформаторів не такі вже й великі, але вони і Горбачов розуміють, що це значить, тому він дав можливість бути Верховній Раді більш-менш демократичною. Це його рятує. Якби сьогодні стався верховний переворот, я не знаю, що було б в Україні. Можливо загальний страйк, якісь інші зрушення? Але вони вже бояться це зробити. Уявіть собі ідеальний момент: військовий переворот і приходиться до влади диктатор. І що йому далі робити?

Л: Пробачте, ви говорите про Горбачова майже як про випадкову людину. Ви хіба не заперечите, що є в Радянському Союзі радикальні зміни і це завдяки Горбачову. Саме тим можна пояснити, чому його люблять і шанують на Заході. Отже питання, чи демократичні зміни, які тут відбуваються, є заслугою Горбачова, чи ні?

В: Якоюсь мірою так. Але якби замість Горбачова були висунули, ну... не Лігачова, бо це реакціонер по натурі, а Рижкова, чи того ж Єльцина, то я думаю, що було б те саме. Не треба прив'язувати до Горбачова, треба розуміти, що Горбачов був потрібний, він не є якась видатна особа, тим більше, що те, що нині він робить, часто дуже пахне реакцією. Він став центристом. В Москві вже з'явилося ліберальніше крило. От цікавий момент, що на Заході Горбачов значно популярніший, ніж в Союзі. І це не тільки через нестатки. Я згідний стояти в черзі за хлібом, який покищо ще не є в нас проблемою, якби демократизація і демонтаж імперії пішли швидшими темпами. У нас, наприклад, наше робітництво в Галичині, коли створювалися страйкові комітети, не ставило економічних вимог. Вони всі розуміють, що тільки радикальні політичні зміни вирішать економічні проблеми. Що дадуть дрібні підвищення зарплати, коли карбованці стають звичайними папірцями, коли є божевільна інфляція? Коли ми не змінимо суспільний лад, політичний устрій, то нічого не буде. До цього вже доросли шахтарі. Дивіться на шахтарів Воркути, боротьбу за анулювання сьомої статті конституції. В Донбасі вже виростають політичні незалежні профспілки і знову ж таки проти парткомів, керівної ролі партії і т. д. Так що не можна прив'язувати все до Горбачова. Горбачов повинен був з'явитися, його зробили б штучно. Добре, що з'явився такий динамічний чоловік. Добре, що цю маску ліберала і демократа вдягнуто на цю людину, а не на гіршу.

Л: Ви вважаєте, що це маска?

В: Так. Я вважаю, що це маска, що він є виразником своєї класи. Він тільки хоче трошки модернізувати ту свою партійну еліту,

щоб вона не була прямолінійно тупоголова. Відмовлятися від того, що за цих кілька років сталися колосальні зміни — не можна, але не хочеться їх прив'язувати до особи. Вони були неминучі і коли б їх не зробили, невідомо, що сталося б з країною. Тримати нині багатомільйонну армію не вигідно, бо треба скорочувати військові витрати, а не демократизувавши країни і не заслуживши довір'я Заходу, зробити це було б неможливо, бо це процес обопільний.

П.: В розмовах з людьми я чув думку, що Горбачов є тим розумна людина, що повільно розкручує гайки, бо, мовляв, коли б їх розкрутити зашвидко, то імперія розвалилася б і дійшло б до кровопролиття і економічної кризи, яка пошкодила б усім. Це особливо стосується України, якій треба часу, щоб вона могла віджити після терору і втрат, яких зазнала за останні 70 років. Отже повільні зміни є кращі, ніж радикальні, бо ми не є ще готові, подібно, як не були в 1917 р. Скажіть, ви прихильник повільних змін, чи радикальних?

В.: У мене ніякого пістету до імені Леніна немає, але хочу скористуватися одним його висловом, що революція — це льокомотив історії, який дає великі прискорення, в тому числі дозрівання масової психології. Нині в нас якоюсь мірою відбувається мирна революція і тому те, до чого ми звикли, до тої абсолютної затурканости, до надзвичайно низької національної свідомости, в таких умовах міняється дуже швидко. І тому важко передбачати, що буде за рік, два. Тому особливо настроюватися на довгий еволюційний шлях нам не потрібно. Ми проти всякого екстремізму в прямому розумінні цього слова, хоч нам це приписують. Ми не екстремісти, ми люди радикальних поглядів, які відстоюють їх мирними, демократичними і конституційними методами, але ми проти авантюризму, бо навіть таке говорення, що треба за зброю братися, може нам тільки зашкодити. Це дурниці. Але мені здається, що треба ставити радикальні вимоги, добиватися радикальних моментів, а далі історія покаже. І те, що, наприклад, в Прибалтиці починають ставити питання про державну самостійність на масовому рівні, на рівні парламентарів, і у Литві навіть на рівні Компартії — це позитивний процес. Падіння імперії неминуче. Її падіння може пролити багато крові і принести світові катаклізми, тобто вона може помирати кусаючи або повільною смертю, еволюційною. Але померти вона мусить, бо вона аномальне явище. Треба усвідомлювати собі, що імперії колись не стане, треба, щоб це стало елементом масової свідомости на Заході. На жаль, там цього немає. Із моїх зустрічей з державними діячами Заходу, журналістами і з різними неукраїнцями, бо українці — це зовсім інше явище, вони сплять і думають, коли нарешті Україна стане самостійною державою, склалось враження, що цього майже всі не розуміють. Їм хочеться лібералізації імперії, їм хочеть-

ся, щоб ця лібералізація відбувалася поволі, тихенько, щоб не рвалися зв'язки, а дехто, може, навіть думає, що слабенька, економічно знесилена Росія вигідна Заходові, з огляду на ринки збуту. Але коли зрозуміють, нарешті, на Заході, що тільки повний демонтаж імперії приведе до якогось розподілу сил у світі і демократизації? Без цього не зникне постійно існуюча мілітарна й ідеологічна загроза зі Сходу.

П.: Наскільки вірний аргумент партії, що Українська Гельсінкська спілка і Народний рух тільки вміють говорити, мітингувати, а нездібні нічого змінити в житті пересічного робітника. Чи зустрічаючись з цим пересічним робітником, ви чуєте такі закиди?

В.: Ані трішки. Пересічний робітник прекрасно розуміє, що цими мітингами і цим натиском на партійну бюрократію ми добилися того, що маємо, і вибороли той виборчий закон, який дасть нам якісь можливості. Що значить мітингуємо? Якщо ми добилися, що той страшний виборчий проєкт відкинули, якщо ми будемо мати у Верховній Раді якихось прогресивних депутатів, то це якось вплине на законодавство, а законодавство вплине на економіку і на все інше. Люди починають розуміти, що, змінивши радикально політичний устрій, можна чогось добитися. А що ми повинні робити? На суботники виходити? Чи іти на заводи помагати робітникові? Навіть, якби він сьогодні підвищив продуктивність праці втричі, це нічого не допоможе цій імперії, бо вся її будова така, що все буде провалюватися в болото — одне з'їсть армія, інше роздутий бюрократичний апарат. Поки все не буде демократично перебудоване, ніякі економічні зусилля не дадуть ефекту. За це ми боремось, і це конструктивна робота.

П.: Чи ви думаєте, що на Україні може дійти до аналогічної ситуації, яка тепер існує в Прибалтиці? Чи може дійти до того, що неформальні організації і партія, спільним фронтом, домагатимуться відділення України від Союзу?

В.: У нас складніша проблема. Там суспільство сконсолідованіше і чітко розрізняється корінна нація і інші жителі, мігранти. Ми у себе не можемо називати мігрантами 15 мільйонів нашого неукраїнського, або зросійщеного населення, бо це не люди, які прибули сюди вчора чи позавчора, чи двадцять—тридцять років тому, так як в Литву, Латвію чи Естонію. У нас це корінні жителі, так як в Донбасі, в Придніпров'ї, і нам треба з тим моментом рахуватися. Отже ми не можемо створити такого міцного фронту, бо у нас не може бути такої національної міцної консолідації. Це один момент, а тепер другий. У нас немає своїх українських комуністів. Я маю на увазі в середній і вишій ланці, може вони десь тільки закліваються. Коли почалися оці процеси перебудовування, вони раптом з'яви-

лися в Латвії, Литві, Естонії, тому що вони там були. Ці люди відчували, що вони не просто комуністи, а що вони естонці, литовці, латиші. А у нас партократія так добре попрацювала тими безконечними нищеннями і безконечними звинуваченнями в націоналізмі, що виробила тип абсолютно антинаціонального комуніста. Я про низи не кажу і про ту невеличку групу ліберальних комуністів серед письменників і творчої інтелігенції. Отже нині наше справжнє завдання — стимулювати якоюсь мірою, де можна, появу українських комуністів. Ми маємо дуже незначні вияви цього, ось як Салій у Києві, секретар Подільського райкому партії, досить ортодоксально мисляча людина, але вже те, що він десь там благовольтить до українського, дещо підтримує, ми вже приймаємо це "ах, ох, як це добре", хоч це дуже помірковані вияви. У Львові пробує дехто загравати, але їм тут іншого виходу немає. Не треба забувати, що починається виборча кампанія і їм треба мати добре обличчя. Раптом став таким мало не націоналістом перший секретар Львівського міськкому Волков, росіянин, який тут виріс і мову знає. Це якісь такі незначні вияви, чисто фіктивні, як з Волковим, бо я не вірю в його симпатії до українських справ, символіки, мови. В нашій партійній верхівці я не бачу покищо ліберальної опозиції, такої, як виявилася в ЦК партії в особі Єльцина. Може ми не все знаємо, але в нашому ЦК я таких не бачу. Якщо вже Кравчук, який виляв стільки бруду на Народний рух і на УГС, боровся проти символіки та інших національних виявів, видається нам найліберальнішим в теперішньому складі ЦК, то який це низький рівень національної свідомости керівників нашої Компартії!

П.: Скажіть ще дещо про себе, який вплив теперішні події мають на ваше особисте життя? Чи ви вважаєте себе політиком?

В.: Знаєте, я все життя мріяв бути журналістом, таким опозиційним. Я колись казав, що якщо ми будемо мати українську державу, чи якась організація, до якої я належу, прийде до влади, то я все одно піду в опозицію, бо це в моєму характері шукати нового, щоб не костеніли ніякі структури. Закостеніння структур — це смерть. От і тепер, у нашій Спілці я чомусь нашим людям спокій псую. Але я вимушено став політиком. Я вважав себе все життя журналістом, навіть колись мріяв про літературну кар'єру і пробував себе й небезуспішно як літературний критик і літературознавець, але такі вже обставини нашого життя, що кинули мене в політику і тепер я вже вимушено політик. А яке в мене тепер життя, то це можна назвати божевіллям. Від ранку до вечора люди, від ранку до вечора неспокій, безконечні поїздки, ну, самі розумієте. Це настільки активне життя на протязі мало не цілої доби, що часом здавалося б, як ти витримуєш, але з другого боку, це те щастя, про яке можна було тільки мріяти, коли ми сиділи по камерах і ніколи

не думали, що колись дійде якоюсь мірою до реалізації наших ідей, а думалося, що треба достойно донести цей хрест до кінця і згинути так, як згинув Стус, Тихий і Литвин. Ми думали, що ми загинемо, а від нас будуть колись засвічуватися люди так, як ми колись засвічувалися від нашого розстріляного відродження в 1920-ті роки і якоюсь мірою від національної боротьби, яка була в Галичині в 1940-ві роки, — хоч той процес складний і його не можна одно-значно оцінювати, — і від якихось наших мучеників-письменників, які були знищені і пронесли якусь незрушну ідею. І раптом якоесь так повернулося життя на Україні. Нам, шістдесятникам, людям, які пройшли тюрми, табори, страшенний тиск, через який дехто відключився і в силу обставин не потрапив в цей рух, довелося починати це відродження. Я пригадую такий момент. Цькування проти нас почалося восени 1987 р., коли ми тільки-тільки почали щось робити. Тоді ще не було Спілки, була редколегія *Українського вісника*, навколо якого збиралися люди. Партократія зрозуміла, що це пахне страшним, що як це розростеться, то це для них смерть, і почалася страшна нагірка. Вистачило якесь невинне інтерв'ю, ось як з Мартою Коломиєць, значно, мабуть, спокійніше, як це, що я вам даю, і почалося: телебачення, радіо, газети і т. д. Чому я це згадав? Бо вони причіпились до однієї моєї фрази, де я сказав, що, на жаль, радикально мислячих людей ще мало, взагалі тих, що ще щось роблять, і доводиться починати нам, притомленим тюрмами, починати нове відродження, і що молоді ще мало навколо. Це їх дуже тішило, що Чорновіл визнав, що молоді в них нема, що вони одиночки. Нині вони про це мовчать. Подивіться, тепер ми ту молодь стримувати трошки повинні. У нас є спілки незалежної української молоді, є інші організації, які гуляють з червоно-чорними прапорами і ще деякі речі собі дозволяють. Ми їх умовляємо, стримуємо, хоч ми їх й народили. Якась лявіна пішла. І ми дуже тішилося, коли лявіна починається з першого камінчика, який з вершини падає. Отже той камінчик десь 1986 р. випускали саме ми, які пройшли складний життєвий шлях і які думали тільки достойно вмерти, а тепер приходиться достойно попрацювати.

П: А як ви хотіли б, щоб події розвивалися далі?

В: Якби історія рахувалася з хотінням окремих людей, то вона була б дуже цікавою, химерною. Ну, я хотів би, щоб демократизація наростала, я хотів би, щоб українська самосвідомість народу розросла якимись божевільними, швидкими темпами. Я хотів, би щоб ідея національної самостійности, державности стала сьогодні такою ж близькою робітникові Донбасу, як вона близька мені. Але це мої хотіння. Ми все робимо, щоб це наблизити. Інша справа прогнозувати, як вони будуть розвиватися. Тут сказати важко. Але я оптиміст. Мені здається, що якісь зигзаги історії ще можуть бути. Ну, дивіться,

який могутній апарат КГБ і він лишився, його навіть не скоротили, а це апарат, який нищив, трощив нас за безневинне живе слово. А тепер цей апарат мусить терпіти і дивитися, як я сьогодні приїхав з наплечником газет. Вони ж стежили за мною, знали, що я везу декілька тисяч примірників нашої напівпідпільно зробленої газети, і вони мусять терпіти такі речі. У якісь моменти вони стягали з поїздів, робили перешкоди, але такі дрібні. В тюрму вони мене посадити не можуть. Тих п'ятнадцять днів, що вони мене покарали, їм, мабуть, не вигідні були, бо я багато написав за той час, в тому числі відкритий лист до Щербицького. Вся ця маса, банда — інакше не назвеш — сидить і чекає свого часу і дихає ненавистю проти всього того, що навколо них робиться. А величезний армійський апарат? Але демократизація і пом'якшення із Заходом приведе до того, що рано чи пізно постане питання — навіщо нам такі збройні сили? А це значить — скорочення генералітету, офіцерського складу, а вони в нас величезна упривілейована каста, і без бою не віддадуть того. Значить, якісь сили є, контрреволюційні. Є ліберальні, але є контрреволюційні сили, навіть у верхівці. Так що зигзаг типу якогось перевороту можливий. Знаєте, я навіть в глибині душі — може тому, що я скептично ставлюся до Горбачова буквально з самого початку — допускаю такий варіант, що сам Горбачов влаштує такий переворот. Ось Україна котиться кудись, розпадається єдність народів і т. д., треба закрутити гайки і він щось почне, хитро, поступово. Але йому доведеться тоді мати справу із тою ж Верховною Радою, яку він народив з іншими лібералами. Може такий варіант, малоюмовірний, але я навіть таке допускаю. Все це можливе, але це не на руку, це короткочасне. Правда, за цей час нам можуть голови познімати, тим, хто нині попереду, цим радикалам, а наші ліберали знов тихенько сидітимуть і знов будуть від нас відхрещуватися. І таке може бути. Сьогодні ми такі дружні, такі добрі, там десь в Русі разом. Все це можливе, але все одно це не буде тривале. Якщо навіть наші голови полетять, то історична перспектива — за нами.

Львів, 21 листопада 1989

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФАКТОР У КАПІТАЛІСТИЧНІЙ ПРОДУКЦІЇ

Петро Балей

Основні зміни, що їх вніс капіталізм у життя народів, — це, передусім, у реорганізацію і раціоналізацію факторів продукції. Як довго існує резерва незайманих ще ґрунтів, природна врожайність землі забезпечує достаток для тих людей, які здатні працювати тільки для власного прожитку і то під загрозою голоду. Незаймані резерви шораз далі і ширше дають можливість для поселення і прожитку новому приростові населення. І як довго не відчувається в суспільстві голоду на землю, так довго існує можливість для індивідуального господарства залишатися економічно незалежним при власних засобах продукції навіть при мінімальній продуктивності власної праці. Природна врожайність землі і фауна на довільній території не тільки компенсують низьку продуктивність людської праці, але й на примітивних етапах демографічного розвитку звільняють людину від продуктивної праці взагалі.

Із шораз вищим приростом населення на обмеженій території, економічну самостійність забезпечують тільки ті, чия праця дає вищий приріст споживного продукту. Ті, хто не вспіває на поділених загонах достатньо забезпечуватися необхідними продуктами через негосподарність, нездібність викресати з себе продуктивнішу працю, мусять іти в найми.

Це тільки природний, ніким неплянований процес і властивий не лише капіталістичному суспільству сучасної історії. Типічним для капіталістичної системи є строга систематизація процесів праці, технічний поділ її, технологічний розвиток засобів продукції та інтенсивне використовування природних ресурсів у виробництві необхідних товарів для анонімного споживача, який має знайти на вільному ринку потрібний йому товар, що відповідав би мірі, смакові й кишені.

В оптимальних умовах під соціально-політичним поглядом, тобто в державі з повноцінними демократичними стосунками між суспільством і політичною владою, всі ці зміни впливають від найпродуктивнішої праці, якою завжди є організаційна праця у процесах самої продукції та ініціативна у постачанні як новаторських засобів виробництва, так і якісних продуктів на вільний ринок. Мірилом крашої організаційної праці є завжди нижчі кошти продукції, ніж у тих виробництвах, що з відсталішими засобами продукції і

з керівним людським елементом нижчих організаційно-адміністративних кваліфікацій.

З конкурентійних процесів кращої (продуктивнішої) праці з менш продуктивною (при тих же суспільних умовах і технічних засобах) вилонюється спорадично щораз більша концентрація засобів виробництва в руках тих, хто диспонує продуктивнішою працею і швидше розбудовує власний інвестиційний капітал. Менш продуктивні виробництва, тобто з вищими продукційними коштами, утримуються в капіталізмі так довго, як довго панує голод на вільному ринку на даний товар, і продукт з вищою ціною знаходить собі покупця. Коли настає насичення ринку, виробництва з вищими коштами продукції "викупуваються" продуктивнішими підприємствами, а їх власники стають найманими працівниками, або й цілком виходять з продукційних процесів.

На Заході ми є нині свідками так званих поглинань одних підприємств іншими (мерджер), що і є поновним процесом концентрації виробничих засобів продукції, з одного боку, і децентралізацією керівництва у специфічних фазах продукції — з другого. Робиться це з метою досягнення вищих продукційних стандартів, що дозволяє знижувати кошти продукції і ціни на конкурентійному ринку.

Процес концентрації засобів продукції має, очевидно, тенденцію до монополізації даної промислової ланки, але як довго політична влада не втручається в економічні справи, які визрівають з життєвих потреб суспільства, вільний ринок дає можливість тримати ті тенденції під контролем. Використовуючи найновіші технічні здобутки і набутий досвід в адміністрації виробничих сил, обдаровані від природи одиниці з незначним основним капіталом користуються великими можливостями успішно конкурувати з великим розгалуженим по різних категоріях продукції капіталом. Сприяє цьому той факт, що концентраційні процеси, переступаючи межу максимальної продуктивності, позбавляють підприємство власницької контролі над адміністрацією найманої праці й організацією виробничого капіталу. Окремі фази виробництва у підприємствах, що продукують незвичайно складні під технологічним поглядом вироби, силою факту передаються в руки бюрократичної адміністрації, на шаблях якої інтереси власництва зводяться нанівець. Звичайно, в бюрократичну систему попадають одиниці малоініціативні, які зацікавлені в першу чергу в тому, щоб якнайбільше використовувати своє становище для персональних тимчасових користей. Розбухлі бюрократичною адміністрацією підприємства втрачають свою конкурентійність супроти малих, новостворених і модерно обладнаних підприємств під власницькою адміністрацією й організацією виробничих процесів, особливо в категорії допоміжного характеру.

В державах, де впливи великого капіталу вирішують політичні питання, ця втрата конкурентності стає притокою для монополізації даного економічного сектора при допомозі політичного законодавства. Коли ж проти монополій існують в даному суспільстві закони, забезпечені ефективною підтримкою вільного ринку, послаблена в рентабельності велика корпорація, що випускає товари різноманітного вжитку, рятує свою конкурентну спроможність шляхом усамостійнювання суміжних секторів виробництва за принципом рентабельності, де наново відроджується вища продуктивність під власницькою контролею й ініціативою.

Отож, економічна практика вільного ринку в модерному капіталізмі привела до здорової симбіози між частковою продукцією дрібних суміжних підприємств і сумарною великих підприємств складного продукту. Наприклад, у виробництві транспортних засобів (автомашини, літаки тощо), великим підприємствам, як Локгід, Дженерал Мотор та їм подібним, набагато дешевше обходиться контракувати малі підприємства, що спеціалізуються у виробництві окремих частин (ливарські, слюсарські, електронічні), ніж самим розбудовувати суміжні філіяли, децентралізуючи щораз більше контролю центрального керівництва над адміністрацією і організацією засобів продукції.

Марксове уявлення про комуністичне суспільство як "одне величезне виробниче підприємство" з єдиним плянуванням і керівним органом у центрі осідку пролетарської влади, виявилось на практиці не то що ненайпродуктивнішим, але й приреченим на банкрутство і то в найголовнішій галузі виробництва "чистого продукту", тобто в хліборобстві, яке, як єдина артерія життєдайних сил природи у світ людини за будь-якої цивілізаційної форми, аж нія не може функціонувати за тим самим організаційним і продукційним принципом, що мануфактурне чи фабричне підприємство.

Симбіоз макропродукції (суцільної) і мікропродукції (часткової), особливо у виробництві важкої індустрії нових продукційних засобів, транспортних споруд, комунікаційних і військово-оборонної індустрії, який у модерному капіталізмі Заходу розвинувся за цілком економічними вимогами вільного ринку і за природним принципом якнайменших енергетичних витрат, в комуністичних країнах не міг розвинутися через мегальоманію масштабів виробничих комбінатів, санкціонованих марксистською ідеологією за принципом повної централізації засобів продукції в руках держави й відсутності приватної власності. У висліді ідеологічної настанови комуністичного керівництва у виробничих процесах, ліквідована була не тільки приватна власність у промислі, але й знищена приватна ініціатива. Тож цілком природно, що побіч імпазантних індустріальних споруд, у чому державно-центральне керівництво виявляється дуже ефективним, існує хронічна низькоякісність

продуктів і то якраз в категорії функціональних деталей у складній машинерії, надійне вживання якої залежить від прецизности виконання їх частин.

Саме через оцю неприцизійність і неохайність радянських промислових виробів, їх експорт на вільні ринки Заходу мусів би бути постійно дефіцитним у зв'язку з відсутністю на нього попиту. Протягом сімдесятилітнього розвитку радянської індустрії, внутрішньому ринкові далеко ще до насичення і влада не потребувала й не потребує журитися якістю експорту промислової продукції, а на внутрішнього споживача можна не звертати уваги, бо він, не маючи вибору, викупить все, що постачає індустрія товарів широкого вжитку.

Відсутність приватної власности і придушення приватної ініціативи у справжнього продуцента економічних вартостей було і є якраз тою причиною відсталости як щодо якости, так і кількості продукту не тільки в індустрії, але й у сільському господарстві. Одначе прірва в ідеологічній принципіальності безвласницького суспільства мусіла наступити у сільському господарстві. Коли низькостандартна продуктивність можлива при диспропорційному постачанні в користь попиту, а хліборобські неврожаї можна надолужити імпортом зерна з капіталістичних держав, то в категорії найистішого спілкування людини з природними силами соняшної енергії, що через чудову апаратуру фотосинтези в зеленому фоліялі найбільш сконцентровані в яринних плодах землі, система марксистської виробничої мегаломанії мусіла поступитися. І тут, власне, виявилися найістотніші й відвічні правди: 1) продукції мегаломанного колективізму не під силу заступити продуктивність приватної ініціативи й власности; 2) земля — це не фабричний верстат, а її животворча продуктивність — не продуктивність восьмигодинної праці промислового робітника, і хліборобського труду аж ніяк не вмістити у восьмигодинних стандартах.

Землевпорядкування орного поля у Радянському Союзі не зупиняється аж до 1960 року,¹ за принципом марксизму: чим більша централізація, тим вища продукція, але вже в 1939 році присадибні наділи селянам становили коло півтора процента всіх врожайних ґрунтів, тобто від одного до півтора гектара на садибу, в залежності від врожайности поля і робочих рук в родині, а на штучно зрошуваних землях — півгектара.

Не маючи доступу до джерел про урядові рішення в справі присадибних городів, нам трудно ствердити, скільки впливу мало на ті рішення об'єктивне міркування як з погляду економічної доцільности, так і з уваги на найістотніші потреби для збереження працездатности хліборобського населення, а скільки міркування Енгельса на тему розвитку німецької промисловости після 1848 року, які він висловив у листі до А. Бабеля 11 грудня 1884 року:

Комбінація агрикультури з індустрією нині стає напотужнішим засобом капіталістичної експлуатації. Грядка картоплі, корова — трохи рільництва уможливають робітникам продавати свою робочу силу нижче її ціни. Це дає нашій індустрії змогу стати на базу експорту завдяки тому, що переважно покупцеві пропонується всю додаткову вартість, а капіталіст користується тільки недоплатами з робітничих заробітків.

Маючи на увазі постійний звичай Леніна "шукати поради у Маркса і Енгельса" на всі критичні питання революційного будівництва і вплив літературної спадщини Леніна, якою той звичай передається в дужі виразній формі прововоді Комуністичної партії по сьогоднішній день, можна думати, що Енгельсове спостереження з часів посиленої індустріалізації Німеччини, особливо після 1871 року, могло також заважити на рішеннях керівників партії щодо присадибних наділів.

Не буде перебільшенням, коли скажемо (чи радше повторимо за іншими авторитетними спостерігачами), що присадибні ділянки, не зважаючи на свої мізерні розміри стосовно до всієї ораної площі, врятували не тільки сільське, але й міське населення від наслідків авітамінози, запобігаючи дегенеративним проявам в організмах працюючих людей, що колективній мегаломанній продукції збіжжєвих пород було не під силу. І ось на тих клаптиках присадибних ділянок почуття хлібороба бути "на власному" і його воля виявляти власну ініціативу й знання, вирощують "з-під заступу на спушеній жіночими руками землі" одну третину всієї городовинної і фруктової продукції Радянського Союзу. Саме ці чисто психологічні фактори доказують чуда в економічній ділянці, в якій — за вченням Маркса — психологічний фактор не входив у рахубу, а тільки технологія і "суспільна організація праці".²

Важливість психологічного почуття власності й особистої ініціативи в хліборобській продукції на більшу скалю виявляється в Німеччині. Привласнення селянства у Пруському королівстві було введено законом 1811 року і поширене на цілу Німеччину після проголошення імперії Бісмарком 1871 р. По сьогоднішній день в Баварії хліборобські господарства залишаються "традиційно малі і власністю родин, одначе завдяки посиленій культивациі їх продуктивність пшениці і жита від акра двічі більша ніж та, що в Америці".³ Адже загальновідомим є факт, що американський фермер подвоює продукцію радянського колгоспу.

А проте по сьогоднішній день побутує переконання серед наших публіцистів, що для товарної продукції у хліборобстві продуктивніші і економічніші великопростірні посіви під зарядом централізованого правління освіченої бюрократії, ніж "дрібна" земельна власність під особистим зарядом господаря-хлібороба.

Насправді порівняльна рентабельність у хліборобстві виявляється в капіталістичній системі в користь тих господарств, якими не тільки управляють власники, але й самі працюють нарівні, а то й більше, від найманих робітників, яких Ленін вилучив із соціалістичного суспільства засобами фізичної ліквідації не тому, що їх економічна вага в продукції хліба менша від колективізованого пролетаріату, а тому, що "ця група є рішучим ворогом пролетаріату" і Комуністичної партії, хоч насправді вони ніякі буржуї, а тільки "багатоземельні селяни..., які звичайно наймають кілька слуг і все, що єднає з рештою селянства, — це тільки їх культурний рівень і життєві звичаї (читай: національні традиції) і праця на власних господарствах".⁴

На жаль, нам недоступні статистичні дані про продуктивність українських хуторів (від 30 до 100 десятин) на центральній-східній землях і селянських господарств розміром 20-30 моргів на західній землях для порівняння з продуктивністю панських великопротірних економій після скасування панщини у Російській імперії царів, але, спираючись на історичний досвід Західної Європи, особливо Німеччини і Франції,⁵ в ділянці товарної продукції заможних хліборобів, ми можемо з великою мірою певності ствердити, що в капіталістичну епоху — на відміну від патріархально-пасторальної — саме хліборобське господарство, очолене продуктивно працюючим власником, стає найефективнішим і найекономічнішим продукцентом ринкового хліборобського збуту.

Хліборобська продукція патріархальних часів процвітала на великопротірних панських економіях так довго, як довго правні власники користувалися невольничою працею своїх кріпаків. У кріпацькій системі хліборобської продукції не могло бути провалу, хоч номінальний власник спирався на найману бюрократичну — в більшості недолужну — адміністрацію, бо в тій системі фактори продукції (праця кріпака, рента) обходилися власникові безкоштовно; продуктивні лишки, що залишалися після оплачення панської адміністрації, були "чистим продуктом" для номінального власника, бо про податкові сплачування в користь держави від упривілейованої верстви не доводиться говорити.

Після скасування кріпацтва на землях, де індустріальні заводи ще не існували, або були в "пеленковій" стадії розвитку, для мало-земельного і безземельного селянства єдиним джерелом заробітку, щоб тільки проіснувати, залишалися панські економії, в яких працю найманого робітника використовували безмилосердно. Продукція хлібного зерна і промислових культур (цукрові буряки) тим економіям обходилася по можливо найнижчій ціні.⁶ Тож говорити про капіталістичну продукцію по поміщицьких економіях царських і польських часів та називати тих поміщиків буржуазними капіталістами — це ніщо інше, як дешевенька політична агітка, уведена й

закріплена в радянській соціології та економіці самим Леніном. Поки засоби промислової продукції (власницька й наймана праця, рента і відсотки на капіталовкладі) не оплачуються по можливо найвищій ціні, тобто поки не існує конкуренція між продуцентами на ті засоби, про капіталізм і капіталістичну продукцію (в науковому значенні), не може бути й мови. Хоч, з другого боку, твердження, що "суспільна праця", тобто патріархальна система не продукує товарів (ринкової чи мінової вартості), а тільки продукти (споживну вартість) — розходиться з наявною практикою. Патріархальна епоха в хліборобстві може і продукує товар навіть для експорту. Це є та ланка в розвитку економічних принципів раціональної продукції, в якій під впливом зростаючої індустріялізації і конкуренції на засоби продукції зростає необхідність безпосереднього власницького інтересу в самій продукції та адміністрації, бо тільки той елемент у сполучі з найпродуктивнішою працею (не тільки фізичною!) може утриматися на вільному ринку капіталістичної системи.

Чого не розбудовується в системах суспільної праці удержавленими засобами продукції — це щорічного вкладу в резервовий фонд виробничих колективів, який не підлягав би суспільному споживанню і ставав би з року на рік щораз більшим капіталом у розбудові й модернізації засобів продукції, для поступової ліквідації безробіття і збагачування життєвого рівня працюючих. Замість розбудови справжнього капіталу, в системі марксистського колективізму цю найістотнішу позицію в баянсі національної продукції заступається "грошовим капіталовкладом" паперової валюти, яка у світовій системі товарного й фінансового обміну не має вартості навіть тих коштів, що витрачені на друкування тих паперів.⁷

Справжній же капітал у формі випродукованих споживчих товарів і засобів продукції, скеровується безконкурентним власником-державою на оплачування найбільш дармоїдних секторів суспільства при величезній диспропорції в користь тих секторів при розподілі річного виробництва у порівнянні з продуктивними секторами, особливо з хліборобським. І це цілком закономірно й зрозуміло, бо в країні, в якій над підопічним і обезвласненим суспільством зависла важка рука державно-партійної монополії у всіх ділянках життя, інтереси підопічної людини є до тої міри діаметрально протилежні інтересам пануючої касті, що для утримання себе на позиціях неподільної влади ця каста не має іншого виходу, як спертися виключно на добре годованого, політично упривілейованого і безвідповідального за своє свавільне ставлення до величезної більшості продукуючого населення, тобто на сучасного опричника. І коли уявити собі всі ті кадри сучасного опричництва в комуністичній державі — починаючи від найвищої партійної номенклатури до найнижчої сітки колгоспних апаратчиків, від міністер-

ства державної безпеки до найнижчої мережі квартального сексотства; від колосальних комплексів мілітарної індустрії до семи-мільйонного муштрованого персоналу; від комфортно забезпечених "інженерів людських душ" до традиційного бюрократа-хабарника, — шойно тоді стає нам ясно, чому чистий продукт хліборобства, що для М. Руденка є енергією прогресу, не попадав на піднесення врожайності ґрунтів і побутових умов не тільки колгоспного, але й усього робітництва: безконтрольні апетити партійних царів та їхніх опричників поглинали і ту частину, яка належала землі у формі вищої якості добрив і забезпечення верхнього гумусу від ерозії, і ту частину, яка належала колгоспникам, якщо вони мали б почуватися гордими за свою творчу працю, потрібну в буквальному значенні слова кожній людині й тварині в державі, як жодна інша праця в будь-якому секторі продукції. Навпаки — вже 60 років хліборобський продуцент у Радянському Союзі животіє на рівні паріїв пізніших часів фараонських династій Єгипту.

Ми звикли в поточній мові називати економічну структуру Радянського Союзу державним капіталізмом. Воно оправдане настільки, наскільки *ніби* держава, а властиво власник держави, Комуністична партія, стала фактичним (де факто) власником усіх засобів продукції і природних джерел постачання сировини. Комуністична держава, про яку Маркс говорив як про "*державу не в повному значенні того слова*", є тільки ексекутивним засобом експлуатації величезної більшості населення і формою прикривання як шкурних інтересів, так і далекосяжних забезпечень монополії політичної влади в руках однієї *політичної корпорації*.

Насправді суспільно-політична структура марксистської держави найбільше відповідає структурі раннього феодалізму, коли суверен був ще в силі замінити одного барона іншим по своїй волі в їхніх ексекутивних функціях.

Неофеодалізм марксистської культури відрізняється від клясичного феодалізму в тому, що, в протилежності до клясичного, який розвивався згори додолу, за формальним виявом волі суверена-монарха, неофеодалізм марксистського зародку розвивається здолу догори і теж — за *формальним* виявом волі суверена-народу, згідно з демократичним принципом, якому ще з тактичних причин *формально* кориться узурпована марксистська влада... Форма модерної демократичної держави втратила свою ідентичність у формі свого комуністичного різновиду, а цей різновид, у свою чергу, втратив усі атрибути державної суверенності в користь свого власника — Комуністичної партії — в межах своєї території і власне *в тому відношенні до суверенітету* комуністична держава "*не є вже державою у властивому сенсі того слова*"... Обіцяна Марксом зміна в характері держави не виходить підопічному громадянину на добре... Той громадянин стався правно-політичною фікцією, а реальністю є член партії.

Як фікція він є автором і творцем єрархічної фікції над собою, яка не має жодного значення ні сили захищати його інтереси, а навпаки — вона (держава) є тільки надзвичайно вигідним інструментом його власного і комплектного поневолення реальністю, тобто партією. Своєю мнимою позицією громадянина і накиненими йому функціями фіктивної демократії, той підопічний громадянин фіктивної безклясовості обдурує — проти своєї волі — решту світу, що ніби-то його воля і його голос вирішують про те, чого він прагне. (П. Балеї, *Обезвласнене суспільство*, стор. 262-263).

Порівняння долі колгоспника до долі кріпака патріархального періоду робить кривду інституції кріпацтва. Крім окремих винятків, кріпак першої половини століття перед скасуванням кріпацтва, не був аж так немилосердно експлуатований, як у країні, де "так вольно дышит человек". Для прикладу наведу панщинну структуру на Холмщині, тобто в тодішній Люблинській губернії, про яку знаю з родинних джерел. Це, очевидно, не значить, що ця льокальна структура стосувалася і всіх інших земель, але для порівняння в загальних рисах вона дуже ілюстративна в зіставленні з колгоспною структурою марксистського колективізму.

Панщинне село складалося з трьох категорій родин, в залежності від земельної посілости в користуванні родини.

Т. зв. "дводньові", наділені восьми моргами орного поля з правом користування громадським лісом і вигоном (левадою) для тварин, були обтяжені дводенною панщиною, тобто працею на полі у безпосередньому посіданні дідича (поміщика). Чотири дні в тиждні вони працювали на власних наділах.

"Тридньові" відробляли панщину три дні на тиждень. Їх ґрунтовні наділи були: 12 моргів поля, 2 морги присадибного городу, один морг сіножаті і, очевидно, ті самі додаткові привілеї, що й "дводньовим".

Третя категорія, т. зв. "потіржники", звичайно чисельні родини, мусіли постачати усталений контингент робочої сили усіх шість днів тижня. Звичайно в такий контингент входила пара коней з упряжжю. Їхні ґрунтовні наділи, як правило, були: 24 морги орного поля разом з городом, 1.5 — 2 морги сіножаті і звичне користування, як вище.

В гарячі дні жнив кріпака зобов'язувала додаткова панщинна праця в міру невідкладних потреб економії. До тягарів кріпацтва належали також — і то досить дошкульно — сільська корчма в жидівській оренді і крамничка з найконечнішими товарами споживчої промисловости. Орендар тримав у своїх руках абсолютну монополію на горілку і на товари. Від його совістности чи безсовістности залежав ступінь вихолощення села з продовольчих лишків, які могли б причинитися до піднесення норми споживання селянської родини та психічного здоров'я її членів. В родинях, що мали двох і

більше синів, одному з них загрожувала рекрутчина, тобто довголітня військова служба в царському війську, що практично рівнялося повній безнадійності на родинне життя, бо повертався такий "вибранець" або калікою, або в старшому віці, нездатним до подружнього життя.

Зате, — на відміну до заслань на холодні каторжні роботи в рядя іських концтаборах з непосильними нормами виробництва, з безконтрольною владою звироднілих чекістських опричників, в яких загинули мільйони мужчин, жінок і дітей під закидом соціальної "неблагонадійности", "буржуазного націоналізму" і "клясового паразитизму", тобто загинули найжорстокішою смертю невинно і безкорисно для пролетарського режиму, — царський рекрут був завжди добре зодягнений, сито годований якісним разовим хлібом і свининою у дебелий порції борщу чи капустаю та гречаною кашею, помашеною шкварками. Царський солдат славився непоборністю у товариських змаганнях з цивільними силачами в боротьбі "на опашки" чи "під силу", яка починалася викликом смільчака: "Ану, давай, поборемось!"

Кріпак-потіржник не переживав постійного страху, що однієї морозної ночі його з жінкою та дітьми, з клучками прихапцем захопленого домашнього "барахла", вивезуть у товарових вагонах в тундру і залишать на землі вічної мерзлоти.

Діти кріпака безкарно збирали колоски в стерні — їх ніхто не карав за крадіжку державного чи панського майна.

Кріпак не жив під страхом, що за невироблення панщинної норми він житиме на голодному пайку, бо ні пан, ні держава не кормили його за трудодні, а навпаки — він годував і пана, і його гайдуків своєю працею, і своєю працею на виділеній йому землі забезпечував прожиток собі й своїй родині.

Він, як і колгоспник, не мав *власности* на землю, але в його посіданні залишилася *вартість* ужиточних плодів з наділеної йому землі і це, власне, найголовніша різниця між панщиною і колективізацією. У природі безпосереднє посідання уточнюється з власністю, тобто власність є фактом, а не абстрактом — фактом користування речами, потрібними для життя, вигоди чи приємності. Природа не знає абстрактного поняття власности окремого від ужиточности в процесах збереження і розвитку всіх проявів життя. Як довго людина в природному стані зберігає особисту суверенність, вона не потребує розрізняти між ужиточністю і вартістю, між посіданням і власністю на потрібні їй об'єкти.

Власність — це узагальнюючий абстракт, що вилонюється з правно-економічних стосунків свідомих себе суб'єктів у людській спільноті, в якій природна суверенність окремих індивідів була делегована в користь спільного їм репрезентанта й у висліді цього наступив поділ тієї спільноти на два сектори: опікунів і підопічних,

володарів і підвладних, панів і рабів. Делегована суверенність в руках пануючого сектора породжує абстрактне поняття власности, незалежне від факту безпосереднього посідання: суверен стає власником, а підопічному секторові залишається посідання, обтяжене обов'язком постачання засобів на утримання суверена і його езекутивного апарату. Власність-абстракт, відірвана від індивідуального посідання, виявила велику здатність пристосування до суспільних структур: власність приватна (родинна, корпоративна), власність громадська, суспільна, державна...

Вартість в людській свідомості — це абстракт узагальнення на ужиточність різнорідних речей і послуг у світі історичної людини. Як ужиточність, так і вартість даного об'єкту не є однакової ваги для кожної людини. Вартість тяглогового коня буде інша для хлібороба, інша для торгівця кіньми, а ще інша — а то й жодна — для любителя кінного спорту, на що складаються цілком інші фізичні прикмети, ніж ті, що у тяглогового коня. Це є психологічне визначування вартости, що вирішується тимчасовими потребами, навичками, а то й примхами людей; її величина є завжди циферно визначальна на кожний об'єкт, але не в кожному випадку однакова.

Вартість для продуцента споживчих і промислових товарів визначається коштами їх виробу. В модерному капіталізмі в кошти продукції входять: сировина, засоби продукції, праця, рента, відсотки від капіталовкладу, страхування (асекураційна премія), податки та організаційно-адміністративна праця власника підприємства, яка завжди є найризиковнішим вкладом у процеси продукції, бо оплачується ще перед початком або під час випуску продукції. Це чисто економічне визначення вартости. В останньому підрахунку вона ототожнюється з реалізованою ціною на вільному ринку.

Людина освічена й вихована в добі розквіту природничих наук, що привикла мислити абстрактними поняттями людського світу, бачить історичний розвиток суспільних стосунків у тому світі з *"послідовністю законів природи"* і не вдовольється визначенням вартости, що виводиться з людської примхливости або з ринкової кон'юнктури. Вона ототожнює вартість продукту із *"суспільно необхідною працею"* промислового робітника, необхідною на виготовлення того продукту для анонімного покупця на вільному ринку. Визначення робітничої праці як єдиного субстрату для економічної вартости дало можливість спекулятивному інтелектові вивести теорію для перебудови історичного, вічно мінливого світу людини на світ ідеальний, позаісторичний — без внутрішніх суперечностей. Знехтування психологічного фактора в продукції націоналізованими засобами комуністичної системи мусіло довести до провалу в рентабельності економічних процесів, як і до жахливої безгосподарности з боку бюрократичних наглядачів у зберіганні готового продукту від нищівних стихій і злочинности упривілейованої касты.

Теорія вартости праці зробила вартість теоретично незалежною від психологічного наставлення покупця і від попиту та постачання — від ринкової кон'юнктури. Фатальною сторінкою цієї теорії є недопустимість визначати вартість товару без *відчитної вартости самої праці*, бо це суперечить Марксовій аксіомі, що "сама праця не має вартости, але є мірилом усіх вартостей". Ця теоретична "безвартісність" людської праці примусила теоретика вдатися до містифікаційного визначення "робочої сили", економічна вартість якої визначається також працею, як і всі інші товари вартості, але їй "дозволяється" висловити свою вартість в грошах, бо вона повинна рівнятися кальорійній вартості спожитих робітником продуктів для відтворення його працездатности.

Від цього ідеалістичного визначення економічної вартости залишився один тільки крок до "монопольної вартости" і до зведення економічних законів вільного ринку нанівець, що й сталося в усіх відомих нам комуністичних суспільствах.

1. 1937 р. — 242,500 колгоспів, 1950 р. — 121,400 колгоспів, а 1960 року тільки 44,000 колективних господарств з пересічною кількістю 383 родини на господарство.

2. Навіть Еміль Дуркнайм (1858-1917), який походив з рабинської родини і наукова кар'єра якого завершилася посадою професора соціології при Сорбонському університеті, вважав можливим твердити, що всяке тлумачення соціальних явищ при допомозі психології мусить із принципу бути фальшивим тлумаченням.

3. National Geographic (Journal), березень, 1974, 426 стор.

4. В. Ленін, "Нарис тез з аграрного питання", доповідь на Другому конгресі Комуністичного Інтернаціоналу, або т. зв. 3-го Інтернаціоналу (5).

5. Вже у XVIII ст. земельні лятифундії французької аристократії були поділені на окремі лани для оренди хліборобським підприємцям (фармерам), яким оплачувалося господарювати на врожайних землях при орендній ренті у висоті $2/5$ (дві п'яті) від цілого врожаю.

6. На західніх землях під польською окупацією між двома світовими війнами (1919-1939) селянські дівчата "заробляли" за цілоденну працю при поленні цукрових буряків на панських економіях — 50 грошів (півзлотого).

7. Традиція експлуатації колективного робітника до необхідного мінімуму для збереження його пересічної працездатности не є виключно радянського походження — вона сягає основ, покладених самим Марксом у програмових документах німецької Комуністичної партії, основаної і керованої Марксом в 1848-1849 рр.:

1) В *Комуністичному маніфесті* поставлені вимоги, щоб:

- а) уся земельна рента оберталася на суспільні потреби;
- б) засоби комунікації й транспорту перейшли в руки держави;

- в) поширити державну власність на фабрики і засоби продукції;
 - г) увести індустріальні армії, особливо для хліборобства.
- 2) У програмі Комуністичної партії (березень 1848 р.):
- а) гіпотечні довги селян і відсотки від тих довгів будуть сплачуватися державі;
 - б) земельна рента від селян буде плачена державі;
 - в) всі банки будуть удержавлені і засобом суспільного обміну буде паперова валюта;
 - г) всі засоби транспорту перейдуть на державну власність і будуть поставлені до безкоштовних послуг беззасібній класі;
 - д) плата всіх робітників і урядовців, без уваги на рід праці й відповідальності, буде тотожна, за винятком тих, що мають більші родинні потреби;
 - е) держава гарантує життєві засоби для всіх робітників, навіть і для тих, що нездібні працювати.

В полеміці марксистів як правило висувують у Маркса принцип "усуспільнення", а не "удержавлення" (націоналізація), посилаючись на відповідні місця в "Німецькій ідеології", при тому "забувають" додати, що усуспільнення в Марксовій ідеології мало б наступити шойно тоді, коли "вивітріє" держава, і відмовляються пояснити, в чому буде різнитися усуспільнення централізованих і керованих економічних процесів від націоналізації періоду "диктатури пролетаріату".

З основних положень Маркса виходить, що він у своїй ранішній політично-пропагандивній діяльності ролю промислового капіталу в комуністичній продукції, який (крім "уречевленої праці") в його теорії зовсім не впливав на вартість товару, намагався заступити великим підвищенням продуктивності праці робітника шляхом збільшення норми індивідуального виробництва і забезпечення працею всіх громадян за гаслом "хто не працює, той не їсть".

Gross, Jan T., *REVOLUTION FROM ABROAD: THE SOVIET CONQUEST OF POLAND'S WESTERN UKRAINE AND WESTERN BELORUSSIA*. Прінстон, Нью-Джерзі: видавництво Прінстонського університету, 1988.

Ян Гросс* видав книжку на підставі документальних свідчень людей, які пережили радянську окупацію Західної України і Західної Білорусії, перші неповні два роки радянської влади, перейшли через пекло радянських тюрем, через жахи депортації на Сибір, Північ і до Казахстану, якимось чудом вижили у цьому пеклі і зуміли розповісти, зафіксувати на папері свої невибагливі, сповнені людського трагізму й болю, особисті історії.

Йдеться про свідчення, записані від вояків польської армії генерала Андерса та членів їхніх родин. Тисячі свідчень, що лежали в архівах Інституту Гувера та деяких інших архівах світу невикористаним капіталом. Свідчення говорять самі за себе. Але автор уклав їх в оповідь за темами, доповнивши своїми глибокодумними спостереженнями й узагальненнями щодо суті радянської держави. Перед очима читача постає моторошна картина справжнього голокосту, який можна порівняти хібащо з картинами голоду 1932-1933 років — так безглуздо гинули люди. Тільки в голод гинули українські селяни, а тут нищено усіх: поляків, українців, білорусів, євреїв. Гинули як мухи, як комахи — чоловіки, жінки, старі й діти, але насамперед діти.

Щоб об'єктивніше викласти події, Ян Гросс окрім архівів Інституту Гувера використав численні свідчення, наведені в українських мемуарних джерелах і публікаціях, а також живі свідчення українців, серед яких зустрічаємо розповіді професорів Мирослава Лабуньки й Омеляна Пріцака, доктора Павла Турули з Чикаго та багатьох інших, які були свідками подій. Врешті й серед вояків польської армії генерала Андерса було немало українців. В усякому разі, оповідь автора позбавлена будь-яких упереджень чи необ'єктивності при викладі матеріялу. Щодо статистики, наведеної у книжці і почерпнутої переважно з польських джерел, можуть судити хібащо професійні історики. Так само як і поставити книжку в ряд інших, написаних на цю тему. (Тільки чи й багато тих книжок у світі?)

Здається, однак, що це не стільки історична книжка, хоч і описує вона кусок кривавої історії народів Західної України і Захід-

* Ян Томаш Гросс — соціолог, викладач соціології в університеті Еморі, автор книжки «*Polish Society under German Occupation*» та редактор багатьох інших публікацій про Польщу.

ньої Білорусії, як книжка совстознавча. Автор весь час намагається збагнути своїм допитливим розумом події і пояснити речі, часом незбагненні для нормального людського розуму — настільки, як здавалося на перший погляд, були вчинки радянських прибульців примхливими, позбавленими здорового людського глузду. Це, однак, лише на перший погляд. Насправді ж, робить висновок автор, усе відбувалося за наперед розробленим планом, за взірцями, апробованими свого часу на східній Україні і в решті СРСР: і підбурення до громадянської війни поміж представниками різних націй, і сприяння і заохочення доносів, і розгнuzданий терор від самих початків, і свавілля влади, зведене в закон, — усе це перевернуло у населення всякі поняття, всяке розуміння державного порядку, усталеного бігу речей, підготувавши ґрунт для його приборкання й приниження, від яких пізніше неможливо й нелегко було випростатися.

Ян Гросс за фахом соціолог, і це дає йому можливість заглянути у суть природи тоталітаризму, не лише описати події, але й пояснити, чому саме вони відбувалися так, а не інакше. У книжці багато свіжих, оригінальних інтерпретацій проти радянської тоталітарної державної машини. На відміну від інших дослідників радянської системи, які наголошували на привласненні приватної сфери громадян тоталітарною державою, на конфіскації і замахові держави на приватне життя, автор наголошує на іншому боці медалі: на *привласненні публічної сфери* або, іншими словами, на *привласненні держави*, "приватизації" держави як інструменту примусу. Що це означає? Це означає, що державним службовцям від найнижчих поверхів влади надано право при виконанні своїх офіційних обов'язків переслідувати й досягати свої власні приватні інтереси: нехай це буде помста за образу, задоволення своїх елементарних потреб, заспокоєння жадоби чи заздрощів тощо.

Так було від самого початку радянської окупації Західної України, коли тимчасовим адміністративним органам, складеним з місцевого населення, була надана вільна рука для зведення особистих порухунків, кривавої помсти, яка пізніше ще й представлена була як відновлення революційної справедливості.

А хіба, додам від себе, це не триває й досі і не досягла ця риса системи сьогодні свого апогею, як це впливає із промовистих зізнань сучасної радянської преси? Цим просякнуто ціле радянське життя: найвищі владоможці використовують свої становища, щоб розправлятися зі своїми ворогами методами мафії, найнижчі діють за встановленими нагорі взірцями дещо в інших масштабах, але так само. І чи не саме ця риса державної машини, плекана протягом понад сімдесят років, не дає сьогодні й кроку ступити вперед у напрямку до "правової" держави, як того хочуть нагорі. А чи й справді широко хочуть?

В усякому разі, Ян Гросс, описуючи процес, під час якого влада запрошує, заохочує своїх громадян уживати державну владу для досягнення своїх власних потреб і зведення особистих поррахунків, переконливо доводить, що суть тоталітаризму полягає у його негативній здатності: він може розпорозити суспільство, зничити потенційні центри конкурентної влади у вигляді незалежних від держави асоціацій, громад, товариств тощо, але він, тоталітаризм, нездатний мобілізувати суспільство на творчу позитивну дію. Таку владу, таку державу автор називає своїм власним терміном: держава-спотворювач, держава-вничувавч.

Книжка Яна Гросса поділена на дві частини: "Захоплення" і "Приборкання", які, в свою чергу, діляться на підрозділи. Найдраматичніші події на окупованій території Західної України й Білорусії змальовані у двох підрозділах: "Арешти", "Депортації". Ці сторінки книжки неможливо читати без внутрішнього здригання, співпережиття і почуття якоїсь нереальности, неймовірности: невже таке могло творитися в наш час?

Немає сумніву, що книжка Яна Гросса здобуде розголосу в науковому світі й знайде прихильність широкого читача.

Paica Мороз

Сокіл, Василь. ЗДАЛЕКА ДО БЛИЗЬКОГО. Едмонтон: КІУС, 1987, 358 стор.

Альбертський університет випустив книжку спогадів письменника Василя Сокола *Здалека до близького*. Понад 350 сторінок цікавих роздумів можна віднести до ділянки мемуарної літератури. Сам автор цієї епопеї життя є письменником-патріярхом (народився у 1905 році, дай Боже йому здоров'я!) і пройшов усі кола пекла та раю на Радянській Україні та трошечки раю в екзилі на еміграції.

Василь Сокіл вибрав для своєї розповіді форму літературних нарисів. Твір розбито більш як на сорок розділів — від "Дитячих мрій-снів" до "Не вві сні, а наяву", і як кільця віку нанизані на стовбур велетенського дерева-життя, і як завжди буває з погляду прожитих років, вони мудрі і спостережливі. Автор часто вживає журналістські засоби, що наближує читача до подій, створює безпосередню атмосферу присутности. Що мені зразу, з перших сторінок книжки, запало до душі — це така рідкісна у наш час людська скромність автора. Василь Сокіл не випинає себе, він однаково теплий та м'який як в описі простих людей, які зустрілися йому на життєвому шляху, так і в описі видатних українських діячів культури, з якими зводила його доля.

Я не маю на меті писати критичну рецензію на цю книжку, вона цього і не потребує. Своїм літературним оглядом (завжди коротким у рамках журнальних можливостей) мені хочеться

звернути увагу читача на твір В. Сокола. І перш за все тому, що не дуже вже й багата наша українська мемуаристика. Скільки було знищено, спалено, відібрано від культурної пам'яті народу письменницьких роздумів та спогадів, цих підпалених крил думок, болів, страждань! І я думаю, що не дуже легко було Василеві Соколові, людині у літах, вивезти свою "пам'ять" з України в еміграцію, добровільно обмінюючи офіційне місце офіційного письменника в офіційній літературі на місце вільного українського письменника у зарубіжжі, де меценати не часто жертвують на літературну спадщину. Скупо та з болем у серці автор пише про від'їзд з України: "25 лютого 1979 року до нашої порожньої квартири на прощальну вечерю прийшло небагато сміливців. З письменників, акторів ніхто не зважився. Деякі з чемности послали своїх дружин. Але всі, хто проводжав нас, були ширі у своїх побажаннях щасливої путі і доброго майбутнього". Ці слова дуже актуальні з погляду на сьогоднішній стан обміну під час гласности і треба дуже обережно підходити до декого з "десанту" українських письменників, вже без дружин, яких ми маємо можливість проводити з нашої сторони і цілком вільно.

Особисто мені до вподоби інтелігентний, так би мовити, "голос" письменника, його людська та літературна культура. Цей прошарок культури, вмонтований у спогадах та роздумах книжки, дає ключ до розуміння оригінальної творчости письменника, тобто до його літературних праць, як він формувався, які були впливи, особистий смак і талант.

"Здалека, як з гори, розкривається ширша панорама. А згори років події стають виднішими", — пише письменник в останньому розділі "Пройшло шість років". І далі йдуть такі гарячі слова: "Поневоле баатьківщина не потребує сентиментальної туги за нею. Вона шукає порятунку, бо вона в неволі. Журливе вболівання не врятує її, не принесе волі. Волю належить не випрохувати, а виборювати".

Книжка Василя Сокола *Здалека до близького* — прекрасний дарунок еміграції від українського письменника. Вона з часом знайде свого читача й на Україні.

Ігор Михалевич-Каплан

Онишук Одарка. СИМВОЛІКА УКРАЇНСЬКІ ПИСАНКИ. Торонто 1985.

Українська писанка, її орнаментика та символіка має вже доволі обширну літературу. Згадати б хоча такі праці як "Орнаментика писанок" К. Ластівки (Львів 1932) чи "Українські писанки" Е. Біняшевського (1969). Дуже вартісним вкладом в цій

ділянці є альбом-студія Одарки Онишук "Символіка української писанки" (Торонто 1985).

Подаючи короткі пояснення символіки писанки, авторка розкриває перед читачем цілу історичну панораму писанкарського мистецтва на всіх поселеннях України, від Чернігівщини до Херсонщини та від Пряшівщини до Харківщини. Авторка, яка присвятила велику частину свого часу вивченню писанки, старається віднайти сутність символіки, а то й духовости наших предків. Праця Одарки Онишук цікава, гарно ілюстрована і варта уваги.

Т. Г.

АНОТАЦІЇ НА ДЕКІЛЬКА ПОЕТИЧНИХ ЗБІРОК 1989 РОКУ

Іван Фізер

У видавництві "Сучасність" вийшла уже чи не одинадцята з черги збірка поезій Емми Андіївської — *Архітектурні ансамблі*. У дванадцяти тематично відмінних циклах вона містить 230 сонетів, написаних в основному у витримано класичній формі (октети, секстети, п'ятистопний ямб, внутрішня композиція, тематична завершеність, за винятком суворої форми римування). Як і в попередніх поетичних творах, синтаксис Емми Андіївської оптимально згушений, еліптичний і семантично закритий. Рецепція тексту відбувається, в першу чергу, на фонічному рівні, оскільки семантичний рівень блокується діяфоричною словосполучкою. Словник вишукано багатий. Перцепція Андіївської зфокусована на мікроявищах, які, в більшості випадків, не входять у конфігурації звичних окреслень дійсності. Тому сонети Андіївської розширюють, збагачують, але ні в якому разі філософічно не підсумовують цю дійсність. Вони наяву візуальні. Об'єктивна дійсність, на фоні якої написані сонети, середньоморський ареал — Греція й Італія. Їхнє сьогодення і їхнє чудове минуле трансформуються у сюрреалістичні і загадкові образи.

* У київському видавництві "Молодь" Микола Рябчук, відомий на Україні як критик і перекладач, видав першу збірку поезій *Зима у Львові* (1988). У реклямному резюме до збірки сказано, що "поруч із новими творами, написаними у 80-ті роки, автор включив до збірки цілий ряд давніших поезій, що не могли бути видрукувані раніше" і що "послугуючись засобами гротеску, сарказму, розмаїтої стилізації, автор відтворює атмосферу фальшу й застою кризі

Ці анотації як цілість не претендують ні на внутрішню когерентність, ні на підсумковий огляд української поезії за пройдений рік. Це радше попури особистих реакцій на те, що навмання опинилося на моєму робочому столі.

болісне сприйняття своїх міських ровесників". Що можна і що треба б додати до цього? Либонь, що поезія М. Рябчука у своїх стильових засобах, від ритмізованого катрену до верлібру та прозо-поезії, настирливо конкурує з реферативною прозою. Основним мотивом її творення є потреба сказати щось вагоме про себе і навколишній світ без санкціонованих мовних штампів, і це *щось* повинно бути домінантою тексту. Чи це зменшує естетичну якість його поезій? Звичайно, відповідь на це питання залежить від нашого розуміння сутності і функції поетичного слова. Ті із нас, які вимагають від цього слова зосередженої "установки на самому собі", либонь, віднесуться до неї дещо скептично. З погляду громадської заангажованості цієї поезії, вона типова для сьогоdnішнього поетичного клімату на Україні. Незвична вона хіба тим, що в ній ліричний герой не шукає уже більше захисту і спокою в тому чи іншому колективному міті і не замовчує дихотомії поміж собою і довколишнім світом.

* У тому ж видавництві появилася друга збірка поезій Івана Малковича *Ключ* (1988). Вірші цього молодого поета, до речі, редактора видавництва "Веселка", серед зливи ритмізовано-банального віршотворення, провокуюче свосрідні. Відбита в них і сміливість творити незвичні, щоб не сказати сюрреалістичні, співставлення явищ і предметів, і неприховано приватний світ поета, і загострена свідомість трагічного стану української самотності ("Але зятям собі / що колись / можуть настати і такі часи / коли нашої мови / не буде пам'ятати / навіть найменший соловейко"), і пекуча журба за її долю. Одне слово, за своїми темами, образами та передовсім пошуками за свіжими засобами поетичної фрази. Але рівночасно творча наснага поета проходить у межах щоденного мовлення, у межах зумисно здепоетизованої мови ("Давно залишив я удома / те дерево, з-за котрого мені / сходило сонце. Може, ти захочеш / поїхати туди"), якою йому вдається створити переконливі міражі життєвої, часто абсурдної драми. Чітких меж поміж сновидінням, маренням та свідомим сприйняттям дійсності у Малковича немає. Ці психічні стани переплітаються, взаємодоповнюються, а часто вилучають один одного. Поезія Малковича упритул близька до художнього авангарду.

* У видавництві художньої літератури "Дніпро" появилася хрестоматійного характеру збірка поезій Павла Мовчана *Сіль* (1989). Всебічно і глибоко творчість Мовчана описана і проаналізована Іваном Дзюбою у вступі "Цілюща сіль самопізнання". Сперечатися з твердженнями І. Дзюби навряд чи можна, бо вони не тільки переконливо редукують цю творчість до її поетично-філософської концепції, але рівночасно з'ясовують її динаміку у творенні його

самобутньої поетичної перцепції світового буття. "Вірші Павла Мовчана, — твердить Дзюба, — не змогли задані, а мовби самовиниклі. Наче з хаосу душевної стихії важко і невіддільно народжуються (інколи не набувши щасливої форми). Кожен окремих вірш не є розвитком певної логічної думки. Не є комбінацією асоціацій, в якій теж може критися глибока заданість: найсуб'єктивніші й найпримхливіші асоціації нерідко «потай» спрямовуються в потрібному напрямку або й «притягуються» за довгі метафоричні вуха. І в дисоціаціях може бути своя маханістичність. У Мовчана ж — картина душевного процесу, неповторного і непередбачуваного. І до кінця невідтворного. З цього погляду його поезії «сюжетні». В них самоорганізовується «сюжет» душевного процесу".

Узагальнюючи, "Мовчанова поетична філософічність особлива: вона обходиться без специфічної термінології та лексики, без поетичних запозичень і теоретично понятійного апарату, здійснюється не шляхом пошуку поетичних відповідників до категорій інтелектуальної спекуляції, без змогливого «оснащення», — а немов би в самих реальностях буття". Так, зосередженість Мовчана на першоелементах буття — руху, простору і часу, "виказує поета філософічного".

Чому збірку названо *Сіль*? Домінантною метафорою у ній є така сіль. Дзюба твердить: "То виростають біблійні соляні стовпи; то сіль просякає слова, в яких мала б бути любов; то час виступає сіллю на ранах життя, на скронях; то «сіллю затрушене ремітлячка доріг», то в криниці не вода ряхтить, а сіль і «в жилах сіль замість крові»; то кожен день — як «соляна могила», і «круто солиться» у сльозі «весь білий світ». Але поступово окреслюється основна група метафор із лексемою "сіль" — ті, що розкривають суто людський талан, людську здатність до дії в ім'я осмисленої, часом і жертвовної мети:

Солі до хліба, до сала, до рани..
Солі! До слова, до голосу, сліз..
Солі! В ріллю смоляну та рахманну..
Солі! У глину, в лампачний заміс.

Так, "сьогоднішня творчість Павла Мовчана — один із виявів зрілості і багатства нашої поезії. Вона — на висоті сучасної поетичної культури, як і на висоті національної традиції".

* По цій стороні політичної греблі, у видавництві Нью-Йоркської групи, опубліковано другу збірку поезій Марії Ревакович *Шепотіння, шепотіння* (1989). Ця невеличка за обсягом і поліграфічно чепурна збірка звертає на себе увагу тематичною завершеністю та застосуванням декількох стильових манер. Присвятивши

її "батькові й усім тим, яким відняли дім", поетка підносить в ній ремінісценції дівчини-підлітка про батька до рівня мистецької філігранності. Рятують поезію Ревакович від альбомної наївності, з якою вона тут і там в небезпечній сумежі, раптові і неочікувані пуанти, які, зворотною дією, запліднюють вірш рефлексійною настановою ("Підносиш біль / на висоту коліна / простягаєш муку / на довжину ноги / щоб / на кінчиках пальців / радісно / згорнувся і розцвів / пелюстками / танець"). Дезідератум: розширення лексичної і фразеологічної бази, багатший поетичний інтертекст, усунення деякої сентиментальності.

* В "доповненні" до «Du hast dein Leben nur geträumt» Василя Стуса, німецького перекладу його вибраних поезій, перекладач Анна-Гая Горбач пише: "Я свідомо того, що ця праця відхиляється від художньо-адекватного перекладу. Я, однак, старалася познайомити німецькомовного читача з багатим світом думок і образів Василя Стуса". Звичайно, заперечувати благородність такої мети важко, зате треба, бо чи можна в поезії звільнити думку від її поетичного коду і рівночасно зберегти її семантичну повноту? Либонь, ні. А коли ні, то переклад поезії Стуса, зведений до думок і образів, не тільки художньо, але й понятійно, неадекватний. Що це так, можна б довести низкою прикладів з цієї збірки. Я, однак, обмежусь тільки одним віршем — "Як лев, що причаївся в хащах присмерку". Переклад цього вірша не рівнозначний змістові, думкам і образам оригіналу. Ось його другий станс:

Die Uhr knirscht wie Sand,
erbaute Kathedralen stürzen ein,
und Schmerz legt sich
über den Lauf der Zeit,
die rückwärts fließt.
Rundum entblusste Welten ohne Horizont,
über die weisse Leinwand
flimmern Visionen wie Holzschnitte.

Сичить піщаним нашептом годинник,
розвалюються храми, шойно зведені,
і голос болю вільно розтікається
по риті часу, що стікає вспак.
Стоять світи зголілі довкруги
безобрійні — куди не скинеш оком —
черга видінь, немов дереворити,
на білому екрані миготять.

Переклад перекладу був би такий: "Годинник сичить як пісок, /

збудовані храми валяться / і біль кладеться / на біг часу, / який пливе назад. / Навколо оголені світи без виднокола, / на білому екрані / миготять видіння як дереворити". Цей надто спрощений підрядковий переклад терпить декількома купюрами. Відсутні такі слова і фрази: шойно зведені, голос, куди не глянеш, черга. Питання: чи семантичне донесення цього стансу те саме з цими купюрами, чи ні? Звичайно, що не те саме. "У шпарах спогаду" Стуса годинник не сичить як пісок, бо він сам піщаний годинник; ті із його храмів розвалюються, які шойно зведені; не самий біль, а голос його болю розтікається, а не кладеться по риті часу; куди не глянеш оком, себто ті світи, які побачиш, стоять зголілі і безобрійні; його черга видінь, а не просто видіння, миготять на білому екрані. Або ось приклад не тільки спрощеного, але таки неправильного перекладу:

Wie ein Löwe,
der im Dickicht des Horizonts
auf der Lauer liegt,
bis er sich verirrt,
streife ich umher,
auf ewig von dir getrennt,
doch wenn ich an dich denke,
ohne ich, das du lebst.

Як лев, що причаївся в хащах обрію,
заки й зблудив, отак і я валандаюсь,
від тебе відмежований навіки,
і все спогадую — немов живу.

Без сумніву, найідеальніше було б "перекладати" Стуса художньо-адекватними корелятивами. Коли, однак, це неможливо, то підрядник мусить стреміти до оптимальної точності. Іншої альтернативи немає. Хочу погодитися з Ельсбетю Вольффгайм, авторкою вступу до збірки, що трагічна ситуація Стуса найменше зумовила його поетичну творчість і що геніальним поетом він був би і без неї.

*
Минулого року в перекладі на англійську мову двох американських поетів, Давида Ігнатова та Марка Рудмана, появилася збірка вибраних віршів Богдана Бойчука, «Memories of Love, The Selected Poems of Bohdan Boychuk» (Riverdale-on-Hudson, New York: The Sheep Meadow Press). Ті, що знайомі з поетичною творчістю Бойчука, либонь, не розчаруються цими перекладами. Його лаконічна, суворо-зфокусована мова, його оголена від зайвої другорядності образність, його тематична межовість з повсякчасною наявністю небуття — відтворені тут переконливо і майстерно. Я навіть

сказав би, що в дечому своєю досконалістю ці переклади успішно змагаються зі своїми відповідниками в оригіналі.

НОВА ПРАЦЯ ІВАНА ДЗЮБИ ПРО Т. ШЕВЧЕНКА

(Іван Дзюба, *У всякого своя доля*. Епізод із стосунків Шевченка зі слов'янофілами. Літературно-критичний нарис. Київ: "Радянський письменник", 1989, 372 стор.).

У вступі до своєї ґрунтовної розвідки *У всякого своя доля* видатний український літературознавець Іван Дзюба підкреслює потребу "знати не лише самого Шевченка, а й його добу, атмосферу життя, його сучасників; не лише однодумців та друзів, а й суперечників, опонентів та ворогів; не лише ідеї, співзвучні Шевченковим, а й відмінні від них або ті, що їм протистояли [...], весь широкий спектр поглядів, інтересів та настроїв, що в своїй сукупності і становили ту історичну реальність, у якій він був собою" (стор. 4). Цим самим І. Дзюба відновлює традиції наукового шевченкознавства 1920-их років, що ставило своїм завданням вивчати Шевченка на тлі його доби. У науковому збірнику *Шевченко та його доба* (Київ, 1925) Павло Филипович у статті "До студіювання Шевченка та його доби" писав: "Як геній, поет (Шевченко) в багато чому йшов попереду свого віку і своїх сучасників; але разом з тим він був сином свого часу. Загальний розвиток його розуму і поетичного таланту відбувався за певних історичних обставин, творився на ґрунті сучасних політичних, суспільно-побутових і культурних умов". В добу Шевченка російське і українське слов'янофілство відіграло велику роль, і тому без дослідження ставлення поета до слов'янофілства не можна повністю зрозуміти й оцінити творче та ідейне багатство Шевченкової спадщини. Дослідженню цієї проблеми й присвячена праця І. Дзюби.

Головну увагу дослідник звернув на порівняння поглядів Шевченка з поглядами видатного представника російського слов'янофілства Олексія Хом'якова. Подаючи докладну й вичерпну характеристику поглядів Хом'якова, І. Дзюба зазначає, що Шевченко й Хом'яков — "очевидні антиподи не лише переконаннями, а й психічним типом, характерами" (38). Шевченкова любов до свого народу, до всіх покривджених була "такою всепоглинальною і полум'яною, що не хотіла бачити супутньої собі небезпеки... І поезія його осяяна найвищим ідеалом — ідеалом революційної боротьби". Натомість Хом'яков засуджував усі соціальні рухи та революції в Європі.

Шевченко гостро виступав проти "коронованих катів" — російських царів. Антимонархічну поезію Шевченка І. Дзюба порівнює з поезією Петефі. Хом'яков же прославляв монархію і "православного царя". Шевченко рішуче засуджував колоніальну політику імперіялістичної Росії, її війну проти кавказьких народів і оспівував героїчних борців Кавказу проти царської Росії. Хом'яков же оспівував імперіялістичну політику Росії на Кавказі.

Коли Хом'яков був палким прихильником офіційного російського православ'я, Шевченко ж негативно ставився до цього офіційного російського православ'я, "бо розумів велику роль російської православної церкви в царській політиці русифікації України". У поемі "Кавказ" поет викривав роль офіційного православ'я в поневоленні кавказьких народів.

У ставленні Хом'якова і Шевченка до кріпацтва була також велика різниця. Хом'яков засуджував кріпацтво лише "в найзагальніших формах, з погляду морального та ще з погляду його економічної неефективності (для поміщика). Ніде й ніколи він не говорить про експлуатацію поміщиками селянства, про грабницький характер цих відносин, про соціальну нерівність і несправедливість" (218). Шевченко ж викривав усе зло кріпацтва, фальшивий панський лібералізм і був палким борцем проти кріпацтва. Тут І. Дзюба підкреслює велику прірву між поміщицьким монархо-лібералізмом Хом'якова і селянським демократизмом Шевченка. Була велика різниця між Хом'яковим і Шевченком і в ставленні до минулого. Хом'яков у минулому бачив смиренність і покірливість народу, відсутність боротьби і ворожнечі, єдність народу і царя. Шевченко ж цінував волю, боротьбу за волю, нескореність і непримиренність.

Ставлення Хом'якова і Шевченка до слов'янського питання були цілком протилежні. Хом'яков та його прихильники, як зазначає І. Дзюба, "шукали в слов'янстві підстав для особливого православного світовлаштування, що заперечило б «західне»; а в їхній любові до слов'ян було щось від любови могутнього опікуна, який ладен розпростерти над меншими братами своє тяжкодобайливе крило [...], слов'ян вони скликали під прапори православного царизму". Цілком інакше ставився Шевченко до слов'янства: у слов'янстві він "шукав спільника по долі й роботі відродження, покріплення у вірі й надії. Біль неволі української породив у Шевченка і вболівання за інші поневолені слов'янські народи, а думка про визволення, відродження України — думку про спільну боротьбу й братання всіх слов'ян" (82). Шевченкова ідея — це ідея рівноправного співжиття всіх слов'янських народів у вільному союзі". І. Дзюба підкреслює також принципову відмінність слов'янської ідеї членів Кирило-Методіївського братства від російських слов'янофілів. При цьому він цитує такі слова О. Герцена:

Ідея панславізму прийнялася на Україні зовсім не так, як у Московії, де вона виявилася ... в риторичних похвалах старомосковської Русі, під які боязко підкладалася всеросійському престолові надія розпросторити колинебудь царську десницю (правицю) на слов'янські народи й підготувати їм жадану долю України й Польщі. На Україні ця ідея відразу прибралася в світлу форму федеративного союзу слов'ян, де б народність зберігала свої особливості при загальній особистій і громадській свободі" (90).

Хом'яков і російські слов'янофіли визнавали право на боротьбу за визволення тільки болгар, сербів і хорватів, але не визнавали такого права за поляками, українцями і білорусами. Російські слов'янофіли виключали український народ із слов'янської сім'ї і не визнавали за українським народом права бути окремою і рівноправною одиницею (97). Хом'яков і російські слов'янофіли не визнавали української мови, вважаючи її лише діалектом російської. І. Дзюба звернув увагу і на ставлення Шевченка до слов'янофілів-малоросів, які поєднували свій патріотизм та "широку освіченість" із зневаженням рідної української мови. Про них Шевченко писав, що вони всі слов'янські мови знають, крім своєї. Слов'янофіли-малороси, представниками яких були українські ліберальні пани, як зазначає І. Дзюба, "дарували свою палку любов далеким братам, а власного народу взагалі не хотіли знати". "Один із найразючіших мотивів усієї Шевченкової поезії, — пише І. Дзюба, — це постійне і невідступне викриття фальшу панського народолобства, ліберальної фразеології великих і малих панів, не підкріпленої реальністю їхнього життя" (214).

Шевченкове поетичне слово, за визначенням І. Дзюби, — "триєдине: 1. слово любови до України, 2. слово ненависти до ворогів України, 3. слово нетерпимости і гніву проти негідних синів України — перевертнів, зрадників, «дядьків отечества чужого»". Цю тезу Дзюба дуже докладно й вичерпно проаналізував у своїй книжці. "Любов Шевченка до України, — пише автор, — не сліпа, а зряча й неблаганна. Ця любов не зацілювала рани й виразки, а випалювала їх" (211).

Автор вказує, що "Подібні мотиви знайомі багатьом літературам світу, особливо ж літературам народів, які терпіли національний гніт, катастрофи чи занепад і ставали до великої історичної справи національного відродження. Виразні аналогії історичної справи національного відродження знайдемо у творчості Беранже, Гюго, Лесінга, Гайне, Герцена, Чернишевського, Міцкевича, Петефі, Хосе Марті...". Проте, підкреслює Дзюба, "Шевченко дуже специфічний у характері і майже недосяжний в енергії картання «власного» панства, псевдопатріотизму, рабства, лакейства, сервілізму, ospalosti, лінивства, втрати традицій героїчної боротьби предків за волю. Перед Шевченком стояло питання не тільки про

те, ЯКИМ бути його народу, а й БУТИ ЧИ НЕ БУТИ взагалі" (203).

Порівнюючи значення спадщини Хом'якова і Шевченка для нашого часу, І. Дзюба визначає, що головна різниця між ними полягає в тому, що "Хом'яков — учорашній, а Шевченко — вічний" (360). В останньому розділі праці "Шевченко вівіки насушний" автор підкреслює, що й "посмертна доля Тараса Шевченка так само незвичайна і ні з чим незрівнянна, як і його життя" (360). Шевченко користується великою пошаною і любов'ю в усіх народів світу. Але одночасно його не люблять і ненавидять вороги українського народу та "малороссы, изъясняющие по-русски", перевертні, "землячки" у мундирах з "циновими гудзиками". Кожен свідомий українець, "шукаючи опертя і надхнення, визначаючи своє місце в житті, свій обов'язок перед рідним народом, незмінно відчував потребу осмислити Шевченка для себе, для своєї особистої долі та для свого громадського діяння. І всякий ворог українського народу, коли хотів розлити його душу, оволодіти його серцем, — незмінно стикався з Шевченком і намагався накласти на нього свою руку, перефарбувати його, спотворити, зробити «своїм»".

Загальнолюдське значення поезії Шевченка, на думку Дзюби, полягає не тільки в тому, що він, "як і кожен геній, збагатив духовний потенціал людства [...], а і в тому, що поезія Шевченка самому українському народові дала розуміння його долі, його потреб та його завдань перед лицем майбутнього" (366). Свою блискучу розвідку про Шевченка І. Дзюба закінчує такими словами: "Шевченкова поезія давно стала найважливішим і нетлінним складником духовного єства українського народу. Шевченко — це не тільки те, що вивчають, а й те, чим живуть. У чому черпають сили і надії. У глибини майбутнього слав Шевченко свої непохитні заповіді синам рідної землі, і серед цих заповітів перший і останній:

Свою Україну любіть,
Любіть її... Во врем'я люте,
В останню тяжкую минуту
За неї Господа моліть."

Такі головні тези монографії Івана Дзюби про Шевченка. Автор цієї надзвичайно цінної й ґрунтовної праці використав понад 150 різних джерел, включно зі своїми попередніми дослідженнями про поета: "Очистительный і животворящий вогонь. Мотиви «національного сорому» і національної «самокритики» в поезії Шевченка", "Шевченко і Хом'яков", "Шевченко і Петефі". Кожна теза широко й глибоко висвітлена, проілюстрована численними цитатами з праць різних авторів. Монографія І. Дзюби містить у собі багато свіжих, оригінальних думок, оцінок і висновків.

В умовах теперішньої гласності і політичної "відлиги" автор

мав можливість вільно висловлювати свої думки, не оглядаючись на цензуру. І. Дзюба дав справді незфальшований, правдивий образ Тараса Шевченка. Та можна мати кілька дрібних зауважень до книжки І. Дзюби. Говорячи про боротьбу навколо імені і творчої спадщини Шевченка, автор згадав про вульгарно-соціологічне "коментування" у виданнях 1930-их та неповні "процензувані" видання 1970 років. До цього треба додати, що в умовах сталінського терору пізніше, за часів Брежнєва, себто в 1940-1950-их та на початку 1970-их років у радянських виданнях *Кобзаря* не тільки викидали такі поезії як "Розрита могила", "Великий льох" і багато інших, але й часто фальшували тексти Шевченкових творів. І тоді замість слів "За що скородили списами московські ребра" писали "... татарські ребра". А в перекладах у рядку "а москалі і світ Божий в пута закували", міняли слово "москалі" на "солдати" або на "царица". А скільки фальшувань було в численних працях про Шевченка та у бібліографічних покажчиках? Про це можна було також сказати.

Порівнюючи Шевченків образ злиття слов'янських рік у слов'янське море із слов'янофільською мрією "злиття слов'янських рік у російське море", варто було згадати, що це була мрія не тільки слов'янофілів, а й Пушкіна, який писав: "Славянские ль ручьи сольются в русском море?"¹

Ще одне зауваження. Цитуючи — за книжкою В. Кранихфельда (1914) — доповідь шефа жандармів графа О. Орлова, І. Дзюба зупиняється на таких словах: "Шевченко приобрел между друзьями славу знаменитого малороссийского писателя, а потому стихи его вдвойне вредны и опасны..."² Далі цитата обривається. У багатьох радянських виданнях книжки *Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії* ця цитата також обривається на цих словах, і далі стоять крапки.... Якби І. Дзюба у своїй праці мав можливість користуватися дуже цінною науковою розвідкою видатного українського шевченкознавця Михайла Новицького "Шевченко в процесі 1847 р.", надрукованою в журналі *Україна* (Київ, 1925, кн. 1-2), або книжкою Павла Зайцева *Життя Тараса Шевченка*, то, цілком можливо, він не обривав би цитати на тому реченні. Дальші слова графа Орлова (цитую за працею М. Новицького): "С любимыми стихами в Малороссии могли посеяться и впоследствии укорениться мысли о мнимом блаженстве времен гетьманщины, о счастья возвратить эти времена и о возможности Украине существовать в виде отдельного государства".³ У книжці П. Зайцева *Життя Тараса Шевченка* (Нью-Йорк—Париж—Мюнхен: в-во Наукового Товариства ім. Шевченка, 1955) читаємо ці слова графа Орлова в перекладі українською мовою:

З улюбленими (його) віршами на Україні могли посіятися і згодом

закоренитися думки про вигадане блаженство часів гетьманщини, про те, що буде щастям повернути ці часи, і про можливість існування України як окремої держави (177).

У наступних виданнях книжки І. Дзюби варто не скорочувати цитату з доповіді Орлова, а надрукувати її повністю.

І. Дзюба критично ставить до помилкового твердження В. Белінського про "благотворний" нібито вплив приєднання України на її освіту, про те, що Україна нібито лише возз'єднавшись із Росією відчинила двері освіти. І. Дзюба зазначає, що це суперечить "історичним фактам, які свідчили і про високий рівень освіти та культури на Україні в XVI-XVII ст., і про роль українських культурно-освітніх діячів у піднесенні російської освіти і культури у XVII-XVIII ст." (305). Помилковій думці Белінського І. Дзюба протиставляє погляди М. Костомарова про безперервність українського літературного процесу від часів Київської держави до сучасності. І. Дзюба мав сміливість навести таку цитату з творів Костомарова:

Поезія Шевченка — законна, люба донька давньої української поезії, зформованої в XVI-XVII в., так само як ця остання була такою ж донькою давньої південно-руської поезії, тієї далекої від нас поезії, про яку здогадливо можемо судити з творів Ігорового співця (305).

Книжка І. Дзюби *У всякого своя доля* є однією з найцінніших праць про Тараса Шевченка. Вона становить важливий внесок в сучасне наукове шевченкознавство. Шкода, що її видано малим тиражем — лише 6,000 примірників.

1. Чи зіллються струмки слов'янські у російське море?

2. Шевченко здобув серед друзів славу знаменитого малоросійського письменника, а тому вірші його подвійно шкідливі і небезпечні...

3. Статтю М. Новицького передруковано в кн. *Шевченко. Том XIII* (Чикаго: в-во М. Денисюка, 1963), стор. 103-129. Наведена цитата на стор. 121.

Петро Одарченко

Shcherbak, Iurii. CHERNOBYL: A DOCUMENTARY STORY.
Translated from the Ukrainian by Ian Press. Edmonton:
Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1989. 168 стор.

Документальна повість Юрія Щербака *Чорнобиль* набрала розголосу як тільки появилася — спершу у російському варіанті в журналі *Юность*, який замовив цю працю в автора, а потім у *Вітчизні*. Англійський переклад зроблено з українського видання.

Юрій Щербак відомий своїми оповіданнями, повістями, п'єсами та кіносценаріями. Він лікар — епідеміолог, який тепер є провідним рушієм екологічного руху в Україні, що має назву "Зелений світ". З підходом науковця і чутливістю поета він вибирав факти і свідчення про трагічний вибух у Чорнобилі, у квітні 1986 р. У цій творі зібрані не тільки розповіді про атомну електростанцію та катастрофу на ній, але й подані історичні відомості про Чорнобиль від 1127 р., давні та найновіші фольклорні повір'я та приповідки, апокаліптична цитата Біблії про зорю Полин.

У повість включені не тільки документи, інтерв'ю, офіційні повідомлення, але й спостереження, розмови з різними людьми, що мали діло з Чорнобилем. Подаючи ці інформації, автор намагається аналізувати, зрозуміти мотиви окремих осіб, що були пов'язані з електростанцією, а також уряду, який хотів, як і давніше, робити добрий вигляд, а не признаватися до помилок, "щоб за кордоном не знали". Автор також дошукується морально-ідейних причин чи радше помилок людей, що допустили до катастрофи такого розміру.

До цієї книжки входить тільки перша частина повісти Юрія Щербака (з журналу *Вітчизна*, чч. 4 і 5, 1988, що не є спеціалізовано у перекладеному виданні). Сам переклад Іяна Преса стриманий: він радше передає точну інформацію, а не вдається до поетизованих висловів, які у Щербака не раз досить пропам'ятні. Переклад точний, транслітерація прізвищ та топонімів уважно передана з українських назв; та перекладач вирішив уживати російську транслітерацію Чорнобиля тому, що так це місто стало вже відомим в англомовному світі.

Книжка має тристорінкову передмову Дейвида Марплса про деякі події та особи, згадані у творі. Дуже добре, що ця повість появилася англійською мовою. Було б добре, якби і продовження побачило світ також у перекладі на англійську мову.

Л. М. Л. Онишкевич

ВІДРОДЖЕННЯ ДУХОВНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Валентина Соколенко

19 жовтня 1989 року у Києві відбулася подія величезного значення: на Установчих зборах було створено Республіканську асоціацію українознавців (РАУ), що є складовою частиною Міжнародної асоціації українців (МАУ), заснованої 1 червня 1989 року, і, разом з цим, як її база, її основа.

Для того, щоб досягнути значення цієї події, кілька слів треба сказати про причини створення і завдання МАУ.

Українська культура, матеріальна і духовна, на жаль, представлена у контексті світової культури далеко не повністю. Більше того, вона не виконує нині усіх покладених на неї функцій навіть у середовищі свого суб'єкта — українського народу.

Чому це сталося?

Через об'єктивні обставини соціально-історичного розвитку українська культура, як культура національна, практично не входила органічно в систему світового культурного обміну і процесу. Основна причина такого стану української культури полягає в тому, що український народ не мав повної можливості вільно розвивати свою культуру і в наслідок цього виробити національний комплексний культурно-естетичний погляд. Відсутність державності, в повному розумінні цього поняття, сковувала можливість розвитку духовно-культурних цінностей.

Пріоритетного значення надавалося збереженню і культивуванню традиційних форм культури, що могло призвести до знищення самої нації українців як етносу. Українська культура не розглядалася як духовний ідеальний феномен, як, врешті-решт, доскональна категорія. Хоча відомо, що у зміст поняття культури входили такі головні її компоненти, як філософія, наука, мистецтво і мораль. Водночас ми усвідомлюємо, що українська культура у своєму історичному розвитку і не виключалася повністю з європейського світового культурного процесу. Та не слід приховувати і того, що вона вимушено, а не органічно, сповідувала періодичні системи домінуючих, тобто державних культур, передусім російської, значною мірою — польської. Державний модель культури приніс велику шкоду національній культурі народів СРСР в період 30—70-их років. Це особливо трагічно, коли згадати про українське духовне відродження 20-их років, коли

злет української культури до вершин європейської цивілізації був жорстоко перерваний. Народ втратив колосальний інтелектуальний потенціал, була спотворена його фольклорна традиція, нівельовані доміанти народної культури, що, зрозуміло, не сприяло виробленню комплексного культурно-естетичного ходу нації.

Отже, настала нагальна потреба створити необхідні умови для трансляції національних культурних цінностей у світові культурні масиви, виробити принципи і систему інтеграції української культури. Саме з цією головною метою і створювалася Міжнародна асоціація українців.

Перший розвійний поштовх був зроблений у червні 1988 року у Києві під час проведення другого радянсько-американського симпозіуму з питань розвитку давньої і становлення нової української літератури, за ініціативою Інституту літератури імені Т. Шевченка, Інституту українознавчих студій Гарвардського університету в США та Неаполітанського інституту сходознавства. Цю ідею підтримали мовознавці Інституту імені О. Потебні АН УРСР. Тоді була створена ініціативна група у складі професорів Омеляна Пріцака та Григорія Грабовича (США), академіка Віталія Русанівського, члена-кореспондента Академії наук України Ігоря Дзевєріна, доктора філологічних наук Миколи Жулинського, яка розпочала виробляти проєкт і положення про МАУ, статут, програму і основні напрями наукової та професійної діяльності майбутньої асоціації. Склад ініціативної групи був розширений за рахунок введення представників РРФСР, Білорусії, Канади, Австралії, Бразилії, Італії, Франції, Федеративної Республіки Німеччини та інших країн.

Відтак у Неаполі влітку 1989 року було утворено Міжнародну асоціацію українців з постійним місцем перебування у Києві.

Було ухвалено Статут МАУ, який має чинність до I Міжнародного конгресу українців. Проведення конгресу плянується в серпні — на початку вересня 1990 року у Києві. Було обрано таємним голосуванням бюро Міжнародного комітету українців у такому складі: Віталій Русанівський — президент, Григорій Грабович (США), Річард Лужний (Польща, Краківський університет), Рікардо Піккйо (Італія), Микола Жулинський — віцепрезиденти.

Міжнародна асоціація українців ставить за мету сприяти українстичним студіям у різних країнах світу в обміні інформацією щодо джерельної бази наукових досліджень, їх координації, наукової підготовки дослідників різних сторін української культури, їх зв'язку з культурами інших народів, поширенню знань про українську культуру в світі. МАУ, згідно зі Статутом, розглядає прохання національних або регіональних асоціацій про прийняття їх до Міжнародної асоціації, плянує і готує проведення чергових міжнародних наукових конгресів, затверджує їх програми, координує роботу національних і регіональних асоціацій українців і

сприяє здійсненню міжнародних проєктів, викладанню української мови і культури у вищих навчальних закладах за межами України, обмінові науковою літературою між українцями світу, ставити своїм завданням створення Міжнародної школи українців в УРСР, рекомендує для обрання почесних членів МАУ, видає інформаційний бюлетень українською і англійською мовами, а також міжнародний українознавчий журнал українською мовою на базі американської Асоціації українців і забезпечує його поширення в світі.

Отже, головним завданням Міжнародної асоціації українців було визначено дослідження, поширення і розвиток української культури у повному її обсязі. Звичайно, це буде під силу МАУ, якщо вона у своїй діяльності спиратиметься на науковий потенціал УРСР, батьківщини української культури. Саме з цією метою було створено Республіканську асоціацію українознавців.

В Установчих зборах 19 жовтня взяли участь вчені Академії наук України, університетів та педагогічних інститутів республіки, працівники редакцій газет і видавництва України, представники творчих спілок, інших громадських організацій, зокрема, товариства "Україна" тощо. Були присутні й зарубіжні гості — директор Канадського інституту українських студій Альбертського університету професор Богдан Кравченко, професори з Канади Галина Мухіна та Вільям Новак, інші вчені.

Учасники прослухали цікаві доповіді директора Інституту мовознавства імені О. Потебні АН УРСР, президента МАУ Віталія Русанівського "Історичні обставини і тенденції розвитку української культури", заступника директора Інституту літератури імені Т. Шевченка АН УРСР, віцепрезидента МАУ Миколи Жулинського про цілі і завдання Міжнародної асоціації українців, прийняли Статут Республіканської асоціації українознавців, обрали її керівні органи. Президентом РАУ став відомий український письменник і літературознавець Іван Дзюба.

У своїй доповіді, коментуючи подію створення РАУ, Віталій Русанівський зазначив, що "відродження і розвиток української культури може бути забезпечений за умови створення нової системи організації культурного життя республіки, розробки програм оновлення різних галузей художнього життя, але жодна програма, жодна нова система української культури не запрацює, якщо не буде утверджуватися послідовний естетичний, всеохоплюючий демократизм, якщо не стане нормою культурно-мистецького життя творчий плюралізм, якщо культурно-освітні установи і творчі заклади не належатимуть справді людині, а не державі і монополії, тобто не стане суспільною власністю".

Чітко і недвозначно президент МАУ визначив, у яких напрямках повинна йти робота по відродженню національної

культури, а з нею і української нації. Неодмінною умовою цього має бути історична правда. "Народ повинен знати свою історію, — сказав В. Русанівський. — Треба зрозуміти раз і назавжди: без історичної пам'яті немає народу, народ із фальсифікованою історичною пам'яттю має фальсифіковану мораль, особливістю якої є пріоритет особистості як біологічної істоти... Історія України повинна бути широко представлена в усіх краєзнавчих музеях УРСР. Викладання історії України має стати обов'язковим предметом у середніх і вищих школах. Потрібні нові підручники з історії України. Усе це вимагає підготовки і перепідготовки кадрів — істориків, краєзнавців, філологів. Потрібен енциклопедичний словник української мови, слід передбачити і випуск серії портретів діячів української історії, науки, культури. Отже, треба почати з повернення народові його історичної спадщини. Одним із першочергових завдань є також піднесення престижу української мови як у республіці, так і за її межами". Було підкреслено, що багато людей ще не усвідомлює, що мова — це не лише засіб комунікації, а й спосіб мислення, живе тіло національної культури.

У доповіді також йшлося про необхідність піднесення міжнародного авторитету української культури, а для цього треба створити праці про українські мотиви в російській, польській, німецькій, французькій мовах, про вплив прикарпатського народного різьбарства на європейське культурне мистецтво, про народне коріння українських зарубіжних живописців і т. ін.

Окремо доповідач наголосив на шляхах подолання провінційності української культури, зазначивши, що причиною цього було те, що історія українського народу складалася так, що його культура довгий час розвивалася в тіні то польської, то російської культур. Це викликало своєрідний комплекс неповноцінності, який уже в наші часи підтримувався політикою відлучення національних культур, відштовхуючи українську культуру на задній плян від лінії життя. Це можна і треба нині подолати. Позитивну роль зіграло б систематизоване видання матеріалів і документів XIX століття про українську історію і культуру, про можливість чи неможливість, потрібність чи непотрібність української мови, літератури. Слід також зібрати і видати матеріяли, урядові постанови, спрямовані проти розвитку української мови і культури, а також інші офіційні документи, що засвідчують, за яких історичних обставин розвивалася українська культура. Треба відродити такі давні осередки української культури, як Полтава, Чернігів, Харків, Одеса, Чернівці, Луцьк, Тернопіль та інші. Переборенню провінційності української культури має сприяти посилена увага до розвитку мережі культосвітніх закладів, добре обладнаних бібліотек.

Віталій Русанівський зазначив також, що однією з важливих передумов відродження української національної культури має

бути широке представлення української літератури на світовому рівні.

Микола Жулинський у своїй доповіді детально повідомив учасників зборів про створення МАУ, її склад і завдання.

Потім учасники зборів обговорили і ухвалили Статут Республіканської асоціації українознавства. Було визначено, що найголовнішими завданнями РАУ у науковій роботі є планування і здійснення цієї роботи спільно з ученими і науковими центрами інших країн; збирання, систематизація і поширення інформації про науково-дослідну роботу в УРСР і за її межами; видання науково-інформаційного вісника; апробація республіканських наукових проєктів і сприяння їх успішній реалізації; розробка концепції щодо підготовки українознавців і фахівців з суміжних дисциплін (славістики, баллистики, германістики, романістики, візантології, арабістики та ін.), зорієнтованих на вивчення українсько-інонаціональних історико-культурних контактів; забезпечення публікації результатів досліджень, надання допомоги українознавчим осередкам за межами України щодо видання наукової продукції; сприяння якнайповнішому розкриттю джерел вивчення української мови, літератури, історії, мистецтва шляхом публікації текстів, каталогів, покажчиків, проведенню виставок в УРСР, інших республіках, зарубіжних країнах.

Республіканська асоціація українознавства має допомагати зарубіжним в обговоренні питань методики викладання, форми і змісту україністичних дисциплін, сприяти організації і постійній діяльності в УРСР літніх шкіл україністів, інших форм освітньої роботи для громадян СРСР і зарубіжних країн. РАУ ставить на меті здійснювати обмін студентами, аспірантами, вчителями шкіл і викладачами вищих навчальних закладів для підвищення фахової кваліфікації, а також читання нормативних курсів і спецкурсів у зарубіжних університетах з української мови, літератури, журналістики, з фолкльору, історії, етнографії, археології, інших гуманітарних і суспільних дисциплін.

Було вирішено, що члени РАУ є членами МАУ. Обговорено і суми вступних внесків від індивідуальних та колективних членів Асоціації, фінансові питання.

В обговоренні взяли участь провідні вчені в галузі українознавства — директор Інституту суспільних наук у Львові Ярослав Ісаєвич, відомі літературознавці Петро Кононенко і Григорій Вервес з Києва, багато інших, а також гість України Богдан Кравченко з Канади, який широко привітав зібрання від україністів своєї країни, зокрема, від Канадської асоціації славістів, з утворенням РАУ.

Богдан Кравченко сказав:

Нам було надзвичайно тяжко пробиватися до України, спілкуватися,

уже не говорячи про питання доступу до архівів, бібліотек. Це було фатально, трагічно, це завдало сильного удару по нашій науці.. Ми дуже задоволені тим, що становище змінилося, що йде серйозне відродження української науки, культури, і, очевидно, ваше відродження буде одночасно і нашим відродженням.

На зборах було обране бюро комітету РАУ. Крім президента (як уже було зазначено, ним став Іван Дзюба), було обрано й чотирьох віцепрезидентів: Миколу Ільницького (Львів), відомого історика Михайла Брайчевського, згадуваного вже Петра Кононенка і кандидата філологічних наук Оксану Пахльовську.

Також було затверджено і обрано голів таких комісій, як археографічна, з музеєзнавства, видавнича, з української бібліографії, для поширення української культури, організаційна, педагогічна, з міжнародних контактів, для роботи з молоддю, а також ученого секретаря (Ігор Осташ, кандидат філологічних наук) і редактора інформаційного вісника (Олександр Петровський, кандидат філологічних наук).

Отже, зроблені перші, але дуже важливі кроки на шляху подолання того неприродного становища, в якому опинилася українська мова і культура в наслідок деформації національної свідомості народу. З'явилася надія і навіть впевненість у тому, що український народ зможе піднести свою багатовікову культуру на належні висоти, дасть їй можливість стати цілісною системою, поверне своїм нащадкам національну гордість, яка проростає лише на ґрунті національної культури.

ПОВЕРНЕННЯ

18 листопада 1989 року на Бориспільському летовищі, що під Києвом, холодного зимового вечора кількасот людей з церковними хоругвами та українськими національними прапорами чекали в зосередженій тиші біля невеликого будинку з написом "Багажне відділення". Годину тому (о 8 год. 30 хв. вечора) приземлився на летовищі літак рейсу Перм—Новосибірськ—Київ, прибуття якого очікували зібрані.

Підійшло вантажне авто. Люди запалили свічки, повільно відхилились борти авта і перед очима зібраних постали три великі, довгі, збиті з грубих дощок паки, що стояли одна коло одної. В них були цинкові труни з прахом українських борців-мучеників, що загинули в концтаборі Кучино Пермської області — Олекси Тихого, Юрія Литвина, Василя Стуса.

У мертвій тиші пролунало схвильоване слово Михайла Гориня — печальне вітання побратимів на рідній українській землі. Горинь називає імена тих, хто здійснював складну справу перевезення, і тих, хто допомагав їм у далекій і нелегкій дорозі.¹

Потім коротку Панахиду відправив католицький священик зі Львова о. І. Троць, лунає церковний спів хору товариства Лева — і машина рушає тихо до Києва. Люди супроводжують її якийсь час, співаючи церковних, жалобних козацьких і стрілецьких пісень.

Майорять прапори, світло свічок вихоплює з темряви зосереджені обличчя. Машина рушає швидше, а люди йдуть до рейсових автобусів, щоб доїхати до Києва.

Труни повезли до Покровської церкви, що на Пріорці — недавньому ше київському передмісті. З неї ховали і Валерія Марченка. Назавтра, на 19 листопада, призначено похорон.

19 листопада від 7-ої години ранку церква відчинена. Три труни, вкриті китайками, стоять поруч. Панахиду має відправити місцевий священик за участю присутніх тут греко-католицьких священиків зі Львова оо. Я. Лесіва та І. Троця.

Займатись порядком проведення похорону доручено Ірині Калинець. І. Драч приклав немало зусиль спільно з М. Горинем, В. Голобородьком та ін. для отримання дозволу на поховання В. Стуса, Ю. Литвина, О. Тихого на давньому, найвідомішому київському цвинтарі — Байковому. Попередньо був даний дозвіл на поховання на далекому Лісовому кладовищі.

Група у справі організації похорону — родичі, представники УГС і Руху — мусила узгоджувати маршрут жалобного кортежу

1. В. Овсієнко, С. Чернілевський, Д. Стус, М. Тихий, В. Тихий, В. Шовкошитний, Б. Підгірний, В. Гурдзан, В. Павлов, О. Покальчук.

(включно з деталями) з міськвиконкомом. Був даний дозвіл виключно на проїзд автобусами, без пішого ходу по місті.

Від церкви каравана автобусів має проїхати до будинку на вул. Чорнобильській (у Святошині), де мешкав В. Стус. Потім до Софійської площі, далі попри університет і пам'ятник Шевченкові на цвинтар. Влада дуже побоюється мітингів та демонстрацій. Аби тихіше, аби швидше.

Та все відбулось дещо інакше.

У церкві розпочато Літургію надто пізно, лише о 10-ій год., хоч об 11-ій похоронний кортеж мав вирушити від церкви, щоб біля "благословенної Софії", де очікують люди, бути о 12. 30. Служба затягається, мабуть, не випадково. Про екуменічну відправу вже нема мови — греко-католицькі священники лиш відспівують коротку заключну Панахиду — і об 11.40 кортеж вирушає. Коли підїхали до Софії, по периметру всієї площі і вздовж Володимирської вулиці аж до університету вже стояли люди зі свічками, прапорами і хоругвами в руках. Дуже незвично було бачити українські національні синьо-жовті прапори на фоні сірої похмурої споруди КГБ, що на Володимирській, навпроти Софії. Через нього пройшли й ступили на хресну дорогу тисячі — і Вони троє.

Люди вийшли з автобусів, утворили похоронну процесію — попереду несли високий хрест з терновим вінцем, далі два священники в ризах, за ними люди з вінками, хоругвами, прапорами, далі три автобуси-катафалки, і — люди, люди. Лунає спів: "Святий Боже, святий кріпкий..." Процесія обходить Софійський майдан і прямує на Володимирську вулицю. Перед КГБ — Володимирська звужена навмисне поставленими автобусами і машинами, повно міліції, але сутичок нема, похоронна процесія тихо просочується крізь заставлену машинами ділянку і спокійно, із співом церковних, козацьких і стрілецьких пісень прямує до пам'ятника Шевченкові та до університету. Лунає "Заповіт", "Рече та стогне", "Думи мої".

Біля університету похід спиняється. Три вкриті китайками труни на плечах обносять навколо пам'ятника Кобзареві, знову покладають на катафалки і вся понад 10-тисячна траурна процесія прямує по вулиці Горького до цвинтаря. По дорозі приєднуються нові люди. В жалобному поході — багато людей з усієї України — кілька сот з самої Львівщини, є багато з Тернополя, Волині, Харківщини, Донеччини, Вінничини.

Біля цвинтаря очікує немало людей і священники.² Труни знімають з катафалків, на плечах несуть на цвинтарну гору. Процесія зупиняється біля місця спочинку мучеників у рідній землі,

2. Два священники Автокефальної православної церкви: із Львова — о. І. Пашуля, із Києва — о. М. Андрущенко та диякон Ю. Бойко.

що не дочекалась їх живими, і ще довгі чотири роки очікувала їх прах.

Лунає екуменічна Панахида, виступ Драча, М. Коцюбинської, побратимів з Гулагівської Одиссеї. Три труни опускають у три могили, що поряд. Тисячі і тисячі людей проходять повз могили, кидаючи грудки землі, як символ останнього прощання.

Понад квітами і вінками на могилах — три тернові вінці — символ мученицького життя і смерти героїв.

О 7 год. вечора після похорону — заплановано Рухом на Львівській площі урочисте встановлення знаку, що має сповіщати про те, що на площі повинен стояти пам'ятник великому українському поетові Василю Стусові, а сама площа має стати місцем вільної інформації та зустрічей громадян. Люди прямують туди. На центральній клюмбі на площі встановлюється тимчасовий прямокутний стовп-обеліск з портретом В. Стуса та словами про нього. Навколо десятки запалених свічок на снігу. Поруч з клюмбою встановлено три стенди з траурними листівками-клепсидрами О. Тихого, Ю. Литвина, В. Стуса (вони розповсюджувались рухівцями по всьому місту), інформаційними матеріалами Руху.

Все відбулося дуже скоро, бо відділ міліціантів з гумовими кийками швидко припинив зібрання. Назавтра на площі не було нічого — ні обеліску, ні стендів. Правда, не знищили — тепер вони в приміщенні Спілки письменників, де "штаб" Руху.

Нелегка дорога героїв до власного народу із мерзлоти мовчання та заборон — навіть після смерті!

Невідомий автор з України

СТЕЖИНА ДО РІДНОГО КРАЮ

Анатолій Ссриков

В усі часи людям притаманні цікавість до власного минулого і бажання зазирнути у майбутнє. Ці ж бо поняття пов'язані одне з одним і взаємозалежні, як витoki і гирло однієї ріки, ім'я якій вічність. Навіть у відсталих племенах людина, яка не знає свого родоводу до дванадцятого коліна, вважається неповноцінною, нездатною до виконання громадських функцій. Тому так мудро і завжди сучасно звучать слова видатного українського поета Максима Рильського: "Хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього. Хто не шанує видатних людей свого народу, той сам не годен пошани!"

Рядки ці якнайкраще пасують до нового республіканського науково-популярного ілюстрованого журналу *Пам'ятки України*, перше число якого вийшло друком у травні 1989 року. Його народили, відбиваючи владний потяг широких кіл українського громадянства до родових джерел духовності, промовисто знаменують оновлення і демократизацію суспільства, новий Ренесанс рідної культури. Видавці часопису, заснованого на базі однойменного відомого бюлетеня, що виходив у 1969-1988 роках, — Українське товариство охорони пам'яток історії та культури й Український фонд культури.

Пам'ятки України — перше і єдине періодичне видання, повністю присвячене проблемам екології української національної культури, плеканню, збереженню пам'яті роду і предковичних пам'яток. На його сторінках з ґрунтовними статтями і розвідками виступають відомі наші та зарубіжні вчені, літератори, громадські та релігійні діячі, краєзнавці. Під рубриками "Відлуння віків", "Архітектурна спадщина", "Міста заповідні" вони знайомлять читачів, не "минаючи ані титли, ніже тії коми" з героїчною і трагічною долею свого краю, незчисленними народними святинами, архітектурними перлами у мушлі чарівної природи, з розмаїттям історичних поселень, ландшафтів України від Дону до Карпат, від поліських пуш до Чорного моря.

На цьому лісостеповому кону лишили сліди перші землеробитрипільці, прошуміли повінню кочовики-кіммерійці, скити, перси, сармати, алани, гуни, авари, болгари, хозари, половці, жили і діяли греки, римляни, готи і гали, варяги і генуезці, турки і татари, угорці і поляки, вірмени і німці. Писав про ці краї ще батько історії — Геродот, видатні географи та історики Заходу і Сходу, перший наш історик Нестор-літописець. Тут праатьківщина слов'ян, колиска

українського, російського і білоруського народів, витоки нашої державности. Тут стояв перший вседержавний язичницький пантеон Перуна, відбулося Хрещення Руси, закладено перший мурований храм — Десятинну церкву, започатковано перший монастир — Києво-Печерську лавру, що відтоді став твердиною християнства, першим університетом, найвизначнішим пантеоном Руси.

П'ятнадцять століть тому склали слов'яни свій перший календар, тисячоліття вже минуло як осягли вони грамоту, відкрили першу школу, лікарню, іконописну майстерню, склали перший літопис, створили власну художню літературу, серед діамантів якої *Слово о полку Ігоревім*, *Слово о законі благодаті*, *Повість временних літ*. Вся тодішня ойкумена віддавала належне могутності київських князів, хоробрості й мудрості наших предків, світовому рівневі культури і мистецтва східнослов'янського світу. Від Києва — "матері городів руських" — шляхом з "варяг у греки", соляним, залозним, трояновим, булгарським, регенбурзьким і багатьма іншими пульсували політичні, економічні, культурні взаємини з Римською імперією, древньою Грецією, Візантією, найвизначнішими цивілізаціями Західної і Північної Європи, Африки, Азії.

Всесвітньої слави зажила Києво-Могилянська Академія, що дала вищу освіту не лише Русі від Німана до Аляски, а й більшості слов'янського світу, народам Близького Сходу.

Журнал приділить значну увагу середньовіччю, періодам Ренесансу і Руїни, звитяжній боротьбі народу і його лицарів-запорожців проти іноземного поневолення, зазіхань чужих і власних зайд на прабатьківську землю і волю. Вам відкривається чарівний світ народного побуту і звичаїв, свят і обрядів, вірувань і забобонів, декоративно-ужиткового мистецтва і фолкльору. Водночас будуть друкуватися матеріали про пам'ятки професійної літератури і мистецтва, розвиток науки й освіти, музезнавство (рубрика "Ракурс: музеї, колекції, виставки"), про пам'ятки старовинної техніки і ремесництва ("Перехрестя: труд, техніка, прогрес").

Постане зі сторінок журналу і новітня історія України. Зокрема *Пам'ятки України* зроблять свій внесок у висвітлення "білих плям" нашої історії, торжество історичної справедливості, подаючи під рубрикою "Мартиролог" матеріали про нищення пам'яток, про забутих і зневажених діячів культури, занедбані могили. Передбачається публікувати архівні знахідки, вилучені з обігу документальні матеріали.

Велику увагу приділить журнал сучасному станіві вивчення, збереження, реставрації, відновлення і використання усіх типологічних різновидів культурної спадщини, дотриманню чинного міжнародного законодавства, розвиткові краєзнавства і пам'яткознавства, патріотичному вихованню, духовному і фізичному загартуванню на терені споконвічних традицій народної педагогіки, етики,

усієї культурної спадщини, прискіпливому оглядові діяльності державних установ, громадських організацій і творчих спілок, неформальних громадських і кооперативних об'єднань.

У силовому полі *Пам'яток України* завжди перебуватимуть місця, пов'язані з життям і діяльністю геніяльного сина України, велета світової культури, борця за волю простого люду Тараса Шевченка, сьогodenня його заповітів, рідного слова. Рубрика "Ювілей ЮНЕСКО" постійно вмiщуватиме ґрунтовні розвідки про славетних українських світочів, публікуватиме їхні невідомі праці, епістолярію, іконографію.

Спеціальна рубрика "Всесвіт" присвячена міжнародним духовним набуткам, сучасному культурному процесові за кордоном і, насамперед, історії, сьогodenню та будучині (розділ "Українські пам'ятки в світі"), оселям, храмам і могилам прибраної батьківщини, соціально-економічному поступові, культурній розбудові, взаємодії з іншими націями і культурами у світі, плеканню самобутності, зв'язкам із рідним краєм батьків. Тут ми сподіваємося на зацікавлену підтримку наших єдинокревних братів і сестер, їхні листи, повідомлення, наукові статті, а при бажанні спонсорство, зокрема пошукових експедицій журналу, першою з яких є кількарічна, місцями козацької слави, "Запорізька Січ: зруйноване й уціліле".

Журнал стане у пригоді викладачам і студентам університетів, науковцям, членам географічних і народознавчих товариств, працівникам наукових і популярних журналів, газет — всім у світі, хто цікавиться Україною і Слов'янщиною. Особливо корисний він викладачам і учням українських та двомовних шкіл, працівникам бібліотек, музеїв, культурних осередків, громадам етнічних павільйонів, ансамблів, фестивалів, парафій. Зацікавить журнал і представників туристських фірм.

Передплата на *Пам'ятки України* за кордоном приймається усіма партнерами Всесоюзного об'єднання "Міжнародна книга" без обмежень.

Видання виходить альбомним форматом — це зручно і респектабельно. Найбільший український поліграфічний комбінат забезпечує високу якість кольорового друку — репродукції шедеврів іконопису, народних вишивок, слайди мальовничих ландшафтів, вишуканих силуетів пам'яток зодчества задовольнять найвибагливіший смак.

Редакція *Пам'яток України* міститься у Києві на стародавньому Подолі за адресою: Українська РСР, 252070, Київ-70, вул. Боричів тік, 8/1.

Якщо ви не забули мову рідної матері, любите подорожувати і пізнавати шедеври предковичної культури — читайте журнал *Пам'ятки України!*

Про авторів

Василь Барка — поет і прозаїк, автор багатьох збірок поезій та прозових творів, серед них *Жовтий князь*, *Свідок*.

Максим Стріха — поет, живе в Києві.

Станіслав Чернілевський — поет, живе в Києві.

Григорій Булах — письменник і артист. Автор кількох збірок поезій і повісті *Харитонові сосни*. Живе у Києві, працює у Київській філармонії.

Вячеслав Брюховецький — літературознавець, очолює секцію Теорії літератури при АН УРСР. Серед його найновіших праць — монографії про Ліну Костенко і Миколу Зерова.

Дарія Даревич — закінчила студії мистецтва в Манітобському університеті. Магістер історії мистецтва Йоркського університету в Торонто, докторантка історії мистецтва Лондонського університету, автор монографії про Мирона Левицького.

Дмитро Степовик — доктор мистецтвознавства, старший науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. Максима Рильського (Академія наук УРСР). Знавець болгарського і українського мистецтв, зокрема графіки. Автор низки книжок та статей в наукових збірниках і журналах, серед них — монографія *Леонтій Тарасевич і українське мистецьке барокко* (1986). Живе в Києві.

Валеріян Ревуцький — театрознавець і театральний критик, закінчив Московський театральний інститут і Торонтський університет. Професор-емерит університету Британської Колумбії у Ванкувері. Автор книжок *П'ять великих акторів* (1955) і *Нескорені березільці* (1985). Постійний співпрацівник *Сучасности*.

Віктор Сабаль — економіст, журналіст, дослідник радянської тематики, живе в Німеччині.

Петро Балея — економіст, автор праць з ділянки економічної теорії.

Щоб дані про авторів були якнайкомплектніші, ласкаво просимо кожного шановного автора подавати редакції разом із статтями також стислі точні дані про себе. — *Редакція*

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ МІСЯЧНИКА
«СУЧАСНІСТЬ» НА 1990 РІК:

	одно число:	річно:
<i>Німеччина:</i>	9 DM	90 DM
<i>Великобританія:</i>	3 фунти	30 фунтів
<i>Канада:</i>	6 кан. дол.	60 кан. дол.
<u>всі інші країни:</u>	5 ам. дол.	50 ам. дол.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

<i>Австра- лія:</i>	<u>Sučasnist</u> / Mr. D. H. Pyrohiv 75 New Road Oak Park, Vic. 3046 Melbourne	<i>Канада:</i>	<u>Sučasnist</u> / Mr. Y. Chumak 16 Rivercrest Road Toronto, Ont. M6S 4N3
<i>Арген- тіна:</i>	<u>Sučasnist</u> / Dr. M. Wasyluk Nahuel Huapi 5381 1431 Buenos Aires	<i>С. Ш. А.:</i>	<u>Sučasnist</u> / Mr. Y. Smyk 744 Broad St., Suite 1116 Newark, NJ 07102-3892 [Tel.: (201) 622-0545] [Fax: (201) 622-1933]
<i>Велико- британія:</i>	<u>Sučasnist</u> / Mr. T. Kuzio 78 B Kensington Park Rd. London W11 2PL		
<i>Ізраїль:</i>	<u>Sučasnist</u> / Mr. G. Shakhnovich Harav Maymon St. 2, Apt. 31 Bat — Yam	<i>Швай- царія:</i>	<u>Sučasnist</u> / Dr. R. Prokop Muristrasse 82 3006 Bern

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на Sučasnist і висилати представникові даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на:

Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для вплат: **Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.**
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5
Telefon: (089) 26-37-73 Fax: (089) 26-58-89

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

Євген Сверстюк

ПЕРЕБУДОВА ВАВИЛОНСЬКОЇ ВЕЖІ (Чорнобильська притча)

1990, 50 стор. ISBN 3-89278-023-4 Ціна: 5 ам. доларів
Наша найновіша публікація — філософічний трактат відомого на Заході правозахисника, вченого психолога, літературного критика, довголітнього в'язня радянської системи — Євгена Сверстюка, сьогодні діяча Руху та голови Української асоціації незалежної творчої інтелігенції. Мета автора — відповіді на такі питання: «Куди йде людина без Бога? До чого привели тотальні експерименти ХХ віку над людиною, над природою, над усім, що несе в собі тайну творіння? Які уроки світові може дати країна, яка явилася перед нами притчею під іменем "Чорнобиль"? Який урожай віщують зерна насильства і смерті, посіяні в Україні за роки терору і геноциду?» («Слово до читача», стор. 5).

* **«СУЧАСНІСТЬ»** 1989, 12 — **РУХ**, Тарас Гунчак, головний ред.
1989, 320 стор., видання в твердій, ілюстрованій обкладинці.
Ціна: 15,00 ам. доларів

РУХ — ось найновіше наше видання, груднева книга (1989) місячника Сучасність. Це поширене число публікації вміщує документи ще з-перед, як вже і після відбуття Установчого з'їзду Народного руху України за перебудову (8-10 вересня 1989, Київ), спогади про хід засідань, виступи учасників, тексти доповідей — оригінальні матеріали чи в передруці, інтерв'ю, знімки тощо. В збірці серед авторів представники офіційні і неформали, українці і неукраїнці, учасники найновішого зрушення, яке почало діяти в Україні під назвою — РУХ.

* **Святослав Гординський: ПОЕЗІЇ.** Вірші оригінальні і перекладні
Обкладинка автора; тверда оправа, безкислотний папір.
1989, 447 стор. ISBN 3-89278-022-6 Ціна: 25,00 ам. доларів
Наша найновіша збірка — вибір поезії Святослава Гординського містить 15 циклів віршів та численні авторіві переклади з творчості неукраїнських поетів. Книжка ілюстрована репродукціями авторових і інших мистецьких творів, обкладинок з раніше опублікованих його збірок, знімками.

Замовлення на видання В-ва «Сучасність» висилати на адреси:

В Європі:

SUČASNIST

Müllerstr. 33, Rgb.

8000 München 5

Tel.: (089) 26-37-73 Fax: (089) 26-58-89

У всіх інших країнах:

Sučasnist / Mr. Y. Smyk

744 Broad St., Suite 1116

Newark, NJ 07102-3892

Tel.: (201) 622-0545 Fax: (201) 622-1933